

УДК 821.161.2-0511.Франко:82-94-057.911М.Колодій

ІДЕОЛОГІЯ МЕМУАРІВ: ЧИ ВАРТО ПУБЛІКУВАТИ СПОГАДИ МАР'ЯНА КОЛОДІЯ?

У статті проаналізовано мемуари останнього секретаря Івана Франка Мар'яна Колодія. На кількох прикладах здійснено спробу деконструювати ідеологічні епізоди зі спогадів. Автор також аргументує, чому все ж, попри ідеологічність цих спогадів, їх варто публікувати. У повному обсязі спогади Мар'яна Колодія публікуються вперше.

Ключові слова ● Мемуари, ідеологія, Іван Франка, Мар'ян Колодій, світогляд.

Наша пам'ять – річ вельми оманлива. Часом вона більше нам може сказати про сьогодні, ніж минуле. Спогади радше допомагають реконструювати світосприйняття автора, його погляди та емоції на момент написання, аніж відтворити минуле у всій його складній багатогранності. А коли у спогадах йдеться не про власний світогляд автора, а про відтворення світогляду іншої людини, то й поготів, їм важко повірити. Ми часто не можемо зрозуміти й описати власний світогляд. Що вже казати про світогляд іншої особи. Коли ж спогади просякнуті ідеологічними поглядами, різного роду штампами, упередженнями та перекрученнями, постає питання, а чи варто взагалі друкувати такі спогади? Спробуємо проаналізувати це питання на прикладі спогадів Мар'яна Колодія – особистого секретаря Івана Франка в останні 2,5 року його життя.

У фондах Львівського національного літературно-меморіального музею Івана Франка є 4 редакції спогадів Мар'яна Колодія²¹. На першій з них написано: «Віддаю на вланість Музею імени І. Я. Франка під час Директури Його Сина Петра І. Франка. Львів, 30. березня 1941. р. М.С. Колодій»²². Основна частина спогадів у всіх редакціях охоплює осінь 1914 року, хоча є також вставки з 1903, 1905,

²¹ Нумерація редакцій умовна – відповідно до порядкового інвентарного номеру 1 ред. ЛМІФ. Інв. № 1054. Оп; 2. Ред. ЛМІФ. Інв. № 4078. Оп.; 3 ред. ЛМІФ. Інв. № 4079. Оп.; 4 ред. ЛМІФ. Інв. № 4079. Оп.

²² ЛМІФ. Інв. № 1054. Оп.

1907, 1908 років. Спогади, на жаль, обриваються, й жодна редакція не дійшла до нас у повному вигляді. Хоча автором задекларовано, що мемуари охоплюють період від 3 вересня 1914 року (знайомство Мар'яна Колодія з Іваном Франком) до 28 травня 1916 року (смерть Івана Франка).

Вони приблизно однакові, хоча й мають деякі відмінності. Деякі редакції між собою відрізняються лише невеликими деталями, деякі мають певні вставки, які не мають інші редакції. Прочитавши 4 редакції, для публікації та коментарів обрав найповнішу (редакцію 2), у якій найменше пропусків. У коментарях, я подекуди наводив альтернативні варіанти в інших редакціях, якщо вони відрізнялися чимось суттєвим.

Якщо ви таки відважитесь читати ці спогади, то рекомендую заpastися чимось кислим або гіркуватим, бо їм не бракує «солодкавості». Мемуари Мар'яна Колодія характеризуються високим рівнем патетичності стилю, перебільшень, некритичності, ба навіть фальшивості. Автор боготворить Івана Франка як найбільшого свого кумира, постійно пише з великої літери займенники пов'язані з Франком, а також слова, які вживає на позначення його особи, наприклад, «Великий Поет», «Великий Чоловік» тощо. Подекуди цілі абзаци переповнені звеличенням свого кумира. Апофеозом такого опису є розділ, у якому Колодій описує, як прийшов після першого дня знайомства з улюбленим поетом і не міг заснути. Йому видавалося, наче сам Франко у вигляді духа являвся йому перед очима.

Вже самим пафосом спогадів Колодій ставить бар'єр між собою та читачем, створюючи собі образ некритично мислячої особи, а тому змушує піддавати сумніву його твердження. Звісно, якщо до спогадів береться дослідник, то він завжди повинен мати цей сумнів й перевіряти, що говорить автор спогадів. Однак у випадку Колодія сумнів у достовірності сказаного автором суттєво помножується.

Зростання критичності щодо твердження автора посилюється й тим, що Мар'ян Колодій вже одного разу був спійманий на фальсифікації – він приписав Іванові Франку вірш «Папі в альбом», якого той не писав. Знаючи це, мимоволі починаєш підозрювати автора у рецидивах – повторенні «злочину» приписування Франкові слів, яких він не говорив. І текст, вочевидь, переповнений такими рецидивами, які він пробує, як йому здається, майстерно, приховати, всіляко підкреслюючи, що писав нотатки одразу після зустрічей з поетом та узгоджував з ним написане:

«Мимоволі зачав я півголосом повторяти Франкові слова. І знову здавалось мені в таку хвилю, що Великий Поет стоїть ось тут при мені, що щось сказав в цій хвилі – а я слухаю, слухаю.

І взяв я перо в руки і став писати так як запам'ятав, так як міг собі найкраще пригадати.

Ох!

Коби все, що сказав Іван Франко до мене, запам'ятати і записати – думав я собі – і раненько побігти до Него і попросити, щоб вислухав мого писанечка, я Своїх слів.... Може щось додасть, дещо поправить, може пригадає мені не одне, бо шкода, щоб Його слова прогомоніли – і сліду по них не стало!»

Подекуди Колодій робить це настільки нековирно, що це нагадує старий анекдот про те, як «на злодієві шапка горить». Ось, до прикладу, уривок, яким мемуарист пробує приховати супереченості, які виникнуть, коли дослідники звир'ятимуть його спогади з іншими джерелами. Франко, нібито, звертається до Колодія:

«Можем, приятелю, записувати. Колись те все зараз перередагуємо і зробимо цілість, що буде причинком до зрозуміння моєї особи і зміни деяких дотеперішніх моїх переконань» [підкреслення мої. – *І. М.*].

Однак Колодія видає те, про що, він, можливо, і не задумувався – сам дискурс. Штампові фрази, які легко впадають у вічі й дають зрозуміти, що Франко говорить мовою 1940-х років, вживаючи радянські ідеологеми, а не мовою, питомою для часу його життя. До прикладу, уривок:

«Я студював історію різних революцій – розчитувався і в «Капіталі» Маркса – я був неодним героєм революції захоплений і полюбив неодного найменшого героя-революціонера, що пролив свою кров».

58-річний Франко навряд чи міг би сказати, що він захоплюється «Капіталом» Маркса та героями-революціонерами, які проливають кров. Радше навпаки – на той момент мав досить-таки критичне ставлення до марксизму. Навіть юний Франко, який ще не надто критично осмислював ідеї Карла Маркса, вже тоді не схвалював марксистську ідею революції – як збройного повстання пролетаріату проти пануючого класу. Він розумів революцію як зміни через поступове зростання освіченості народу, його громадянської свідомості, його економічної діяльності. Отож мали би настати зміни в усіх сферах людського життя. Найбільш показовою є цитата з його ранньої праці «Що таке соціалізм?»:

«Соціалістична пропаганда має на меті не раптове проведення реформи, а, власне, розумне, продумане і якнайдосконаліше її впровадження. Одночасно хоче вона шляхом підготовки й освіти народу запобігти страшному, кривавому вибухові, який через зростаючий утиск, злидні й збільшення кількості пролетаріату був би невідворотним і для всієї народної освіти, для всього поступу дуже шкідливим» [Т. 45. С. 3]²³.

²³ Тут і далі цитую за: *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. Київ: Наукова думка, 1976–1986. У квадратних дужках після цитат перша цифра позначає відповідний том, друга – сторінку.

Іван Франко критикував марксистський варіант соціалізму у таких працях, як «Соціалізм і соціал-демократизм» (1897), рецензії на працю Анатолія Фаресова «Народники і марксисты» (1899), «Що таке поступ?» (1903), «До історії соціалістичного руху» (1904). Зокрема, він вважав, що соціал-демократизм, який опирається на марксистській теорії приведе не до визволення, а, в кращому випадку, стане на заваді прогресу, або, в гіршому – призведе до ще важчої форми поневолення, стане «поліційною державою» [Т. 45. С. 341–342]. Політичний аналіз Франка виявився пророчим і реалізувався у формі державної диктатури в СРСР та деяких інших комуністичних режимах.

Або ось ще одна ідеологічна фраза, яку Колодій приписує Франкові:

«Соціалізм мусить очиститися. До него взялися різні непокликані люди. Він сам мусить промовити своїм чистим ядром – своїм революційним словом! Може проясниться всім націоналістам-шовіністам – будуть мусіли інакше думати; і наші також! І може кращі одиниці серед нас зачнуть ідейно працювати для нашого народу...».

Увесь цей пасаж звучить дуже неподібно до поглядів Івана Франка, і радше відображає радянський дискурс, зокрема, якщо йдеться про такі фрази, як «націоналісти-шовіністи», «очищення соціалізму» та інші подібні фрази. Іван Франко виступав проти всілякого роду ідеологічного догматизму, зокрема й соціалістичного, тому навряд чи міг говорити про «очищення соціалізму» чи про «непокликаних [до соціалізму] людей». Догматичний тип мислення скоріше можна приписати Михайлові Павлику, який чітко дотримувався лінії, що її пропагував Михайло Драгоманов. Натомість Іван Франко любляв дискутувати з ними обома. Також нема в дискурсі Франка терміну «націоналісти-шовіністи», тим паче для окреслення українських ультраправих – та й взагалі, де ви бачили українських ультраправих у 1914 році? Однак у 1941 році українські ультраправі не просто існували, але й користувалися підтримкою населення, а тому комуністам треба було з ними боротися.

Ще одна ідеологічна фраза:

«Шкода, що не лишився (Драгоманів) на нашій терені та разом не працював щодня. А треба булови щодня іти в село та організувати... наблизити селян до робітників».

Теза про наближення «селян до робітників» повторює радянський дискурс, оскільки радянська влада мала проблеми з селянами, зокрема їхнім опором колективізації. Ця фраза навряд чи могла бути сказана старшим Іваном Франком. Вже у зрілому віці він перейшов від соціалістичного світосприйняття, де світ ділиться на класи, між якими ведеться боротьба, до національного світосприйняття, в якому важливою є кожна верства. Квінтесенцією цього переходу можна вважати цитату Івана Франка з відкритого листа до Михайла Павлика:

«Я не знаю, може Вам дуже єретичною і нерадикальною видасться думка, що у нас може бути покривдженим не тільки робітник, не тільки хлопець, не тільки ремісник, але також піп, урядник, купець, і навіть жандарм»²⁴.

Текст різних редакцій інколи відрізняються певною суперечністю слів, написаних Франком. Автор вустами Франка говорить різні, навіть протилежні фрази. З чого можна дійти висновку, що принаймні в одній з редакцій деякі фрази є свідомо чи несвідомо змінені. У редакціях 1 та 2 демонструють, що у І Світовій війні Франко стоїть на боці центральних держав, як меншого, для України зла:

«Може Німці й Австрія зі всіма народами дадуть раду цареві й його союзникам. Цар – кат народів мусить програти цю війну!». В ред. 3 відсутнє це речення, натомість додано: «Ось біда: я бачу: українці в Галичині полюбили на смерть Австрію й її союзницю Німеччину. Тому мушу взятися ревно за діло, хоч сил якось мало».

У ред. 1 та 2:

«Хтож, в кого чиста совість, не піде проти царя?! Проти його камариллі – тих всіх катів, його посіпаків, його однодумців». Натомість у ред. 3 вже додано антигерманські настрої: «Але і проти Франца Йосифа і Вільгельма також треба йти! Хто інакше думає, той зло думає. Біда ось в цьому: ми українці маємо трьох «приятелів»: царя, цесаря й імператора – це забагато».

Без сумніву можна сказати, що Іван Франко трактував царську Росію як головного ворога українців. І, ймовірно, належав до тих українців, що бачили в Австрії та Німеччині тимчасового союзника, що допоможе українцям звільнитися від російського гніту. Антиросійський характер має низка віршів того періоду («Царські слова», «Інвазія», «Муж довір'я» та ін.), а також деякі інші джерела. Ось уривок зі спогадів Володимира Охримовича :

«Востаннє бачив я Франка пізньої осені 1914 р., в часі російської інвазії у Львові <...>. Він цікавився біжучими воєнними подіями і тримав сторону центральних держав та надіявся на розвал Росії»²⁵. У листі від 15 серпня 1915 р. до свого сина Тараса сповіщав: «<...> про настрої у Львові <...> мало що й знаю понад те, що всі ми раді тому, що позбулися рос[ійської] окупації, та тому обороту, який узяла війна» [Т. 50. С. 431].

Припускаю, що антинімецькі настрої додані самим Мар'яном Колодієм, можливо, на угоду радянській владі, коли вибухнула радянсько-німецька війна.

Особливо чимало уваги приділено в спогадах Колодія критиці релігії та духовенства Греко-Католицької Церкви. Саме остання була однією з головних опонентів радянської влади на Галичині. Щоб нав'язати свої порядки, потрібно

²⁴ Лист др. Івана Франка // Громадський голос. Львів, 1900. Чис. 3–4. Від 1 і 15. II. С. 23.

²⁵ Охримович В. Причинки до біографії і характеристики Івана Франка // Спогади про Івана Франка. / Упоряд., вступ. ст., прим. М. І. Гнатюка. 2-ге вид., доп., перероб. Львів: Каменяр, 2011. С. 124.

було здолати опір цієї інституції. І символічний капітал постаті Івана Франка ставав у пригоді. Тим паче, що за Франком тягнувся шлейф особи вільнодумних релігійних поглядів та критика духовенства.

У спогадах Мар'яна Колодія відбувається примітивізація складних релігійних поглядів Івана Франка, зведення їх до войовничого атеїзму радянського зразка, з його чорно-білим світосприйняттям, фанатичною ненавистю до духовенства та трактування релігії як набору забобонів. До прикладу, слова, який вкладає у уста Франка мемуарист:

«Моя мати навчила мене іншої молитви, батько перед велів мені молитися такими звичайними словами до Ісуса Христа, до Матери Божої, але якось не довго я молився; дивно мені було, коли я молився. Але признати мушу, що під час молитви мусів я чомусь думати про свій нарід, про його біду, недостатки, вічно тяжку працю і проте якраз, що він безталанний все молиться і радо спішить до церкви – і – в неволі гине. Коли молитва має стояти йому на перешкоді до революції, до вхоплення за оружжя, то відкидаю цю молитву як найбільше ворожу силу моему народові! Чому він во вік має молитися і гинути в кайданах?? О!... ні!! Радше нехай покине всю свою релігію, всі свої християнські переконання і нехай вже раз – може в останнє – вхопить за меч і ударом усіх своїх рук потрясе цілою своєю землею. Нехай раз збудиться з просоння цей наш непочатий ґрунт!

І вся та молитва нінащо!».

Або ось такі антиклерикальні пасажі:

«Передовсім попи: «покликані чи вибрані провідниками народу!» Що то з ними була за тяжка робота! Ціле середньовіччя, 50% інквізиції серед поневоленого українського народу в дев'ятьнадцятому столітті! Як же їх усунути з терену, що на нім ми мали працювати?»

Іван Франко навіть під час свого захоплення соціалізмом, мав доволі толерантне ставлення до молитовних практик. Існує чимало свідчень, що він брав участь у Літургіях, знав тексти Богослужінь напам'ять та навіть ходив на хори співати²⁶ Звісно, релігійність Франка не вміщається у традиційні рамки християнської релігії, але вона явно не зводиться до примітивного атеїзму радянського ґатунку, як це подано у спогадах Мар'яна Колодія. Найвлучніше, релігійні погляди Івана Франка передає фраза, що її згадує Зоня Монджейовська-Гончарова: «Я вірив і вірую в Бога не так як всі. Ой, люди, ви мене не розумієте, й це мене найбільше болить!»²⁷.

До прикладу, в одній з його найвідоміших статей на тему релігії, а саме «Радикали і релігія», Іван Франко виступав не стільки проти релігії як такої, скільки до маніпуляцій нею з боку деяких священників та перетворення релігії в певний

²⁶ Див. спогади Василя Левицького, Дарії Глібовицької, о. Олексія Волянського, Петра Зубрицького, Богдана Лепкого.

²⁷ *Моджейовська-Гончарова З.* Спогад про Івана Франка // Спогади про І. Франка... С. 780.

вид ідеології. На його думку, священники насаджують селянам бачення світу, як арени боротьби доброго бога і поганого бога, намагаються синкретизувати християнство з язичництвом, бо більше уваги приділяють всіляким демонам, злим духам і різним іншим народним забобонам, ніж вченню про Бога. Мислитель, фактично, закидав галицькому духовенству те, що воно використовує страх перед Божою карою чи перед злими силами, як інструмент, щоб зтягнути людей до Церкви. Натомість правдива християнська віра мала би ґрунтуватися не на страху, а на любові до Творця. Він також наголошував, що релігія є не тільки вірою, але й любов'ю до добра та справедливості, а також втіленням цих принципів на практиці [Т. 45. С. 268–271].

Чимало уваги у спогадах Колодія присвячено дискредитації митрополита Андрея Шептицького, який був ще на той час живий та муляв око радянській владі, як беззаперечний моральний авторитет серед тогочасних галичан. Тому остання була зацікавлена у будь-яких заходах його дискредитації, в тому числі, не гребуючи використанням авторитету особи Івана Франка:

«Тут Шептицький показав себе незлим єзуїтом, але мимо того боягузом. Єзуїти є назагал відважні люди, але підступні, а хто вживає підступу, той відчуває також свою слабосильною і що цікаве притім крім слабосильності: лінивість і нещирість; це невідступне у єзуїтів і через те грізна для оточення. Тому треба єзуїтів нищити на кожному кроці все і всюди!».

Подібних уривків у спогадах чимало. Взагалі їхній ретельний аналіз та деконструкція варта окремого дослідження, яке явно виходить поза рамки однієї наукової статті. А взагалі, чи варто публікувати спогади Мар'яна Колодія? Чи нехай залишаються маловідомим архівним рукописом? Такі питання поставали, коли я представляв ці спогади на одному з франкознавчих симпозіумів. Моя позиція у цьому питанні – ствердна. Спробую кількома тезами коротко її обґрунтувати.

1. Я, в принципі, не прихильник будь-якого приховування джерел чи текстів, навіть таких ідеологічних. Я розумію можливу травматичність, які несуть подібного роду тексти для старшого покоління українців, які довгий час не могли відверто осмислювати власну історію та пережитий гіркий досвід радянської цензури. Однак спосіб подолання історії, на мій погляд, якраз і полягає в активному проговоренні й осмисленні, а не відкладанні в якнайдалі кутки архівів.

2. Страх, що ці джерела «кидають тінь» на постать Івана Франка або стануть інструментом в руках недосвідчених або недобросовісних науковців, на мій погляд, безпідставний. Текст настільки ідеологічний, що жоден серйозний дослідник сьогодні їх не сприйме «за чисту монету». Водночас, такі джерела можуть слугувати чудовим дидактичним матеріалом для навчання юних

дослідників мистецтву роботи зі спогадами та деконструкції ідеологічних нашарувань.

3. Спогади, як вже я зазначав на початку, є не стільки джерелом до вивчення життя Івана Франка, скільки джерелом для дослідження інших тем, серед яких можуть бути: образи Івана Франка, радянський дискурс про Івана Франка, формування культу Івана Франка, маніпулювання та фальсифікування історії в СРСР тощо.

4. У спогадах Мар'яна Колодія можна таки викоремити чимало неідеологічних, а власне побутових деталей життя Івана Франка, які навряд чи автор мав на меті перекрутити.

Отож публікуємо другу редакцію спогадів Івана Франка, зі збереженням мови та синтаксису автора та додатком наукових коментарів Ігоря Медведя. Подаємо спогади Мар'яна Колодія за оригіналом: ЛМІФ. Інв. № 4078. Оп.

Мар'ян КОЛОДІЙ

[СПОМИНИ ПРО ІВАНА ЯКОВИЧА ФРАНКА]¹

Вступ

Мені минав десятий рік життя, як я – мабуть у червні 1903 року – побачив перший раз Великого Івана Франка у Львові на ринку.

Вже на два-три роки перед тим фактом було мені відомо, що живе великий поет соціаліст, українець Іван Франко – що дуже не любить великих панів, от таких як Бадені²...

Перший про те сказав мені мій батько; він оповідав раз при обіді так: «Я чув на зборах про Івана Франка; казали наші робітники, що Він організує Україну; дехто з нас дуже тішився, що вже незадовго польські шляхтичі втікатимуть до Відня, бо тут буде революція і всім панам повідбирають маєтки, не будемо так працювати як тепер...» – а мій батько був сторожем чорноробом у Львові при вулиці Технічній № 10 – зараз недалеко від вулиці Баденіх³ і великої площі – на той час незабудованої, так званої «Баденівки».

«Тату, а той Іван Франко живе у Львові? А покажи коли Його мені, чуеш? Добре?» – засипав я мого батька просьбами, а рівночасно моя мати переривала... «та будь тихо! Заждіть ще трохи, пани мають велику силу»!...

«Добре, синцю, добре, може колись Його побачимо» – говорив батько – «а варто, кажуть, Його побачити, всі кажуть, що він дуже мудрий і то так, що аж пани поляки Його бояться, а ті старші професори недопустили його до іспитів тут у Львові. Тоді що Він робить? Їде до Відня і там всьо здає на дуже добре... панам на злість!... Знаєте, як повиростає, то буде вже і вас і всім українцям ліпше, ніж тепер»... (нас було двох братів).

Якось незадовго в 1902 році були у Львові великі розрухи. Попи і ріжні підпанки, проходжаючися по єзуїтським городі⁴, говорили між собою, що соціялісти зросли в силу, але військо їх зломить, бо інакше дійде до революції...

Одного разу вернув мій батько зі своєю сестрою Анастасією легко покровавлений на грудях з міста до дому і в руках мав зламау грубу палицю; зачалася розмова про демонстрації, кидання каміннями, поліцію, військо на вулицях міста⁵!... Я слухав і вірив, що там напевно наш великий поет різав панів...

За якийсь час по тім всім я побачив перший раз у своїм життю цю найлюбішу Особу, що її на імя було Іван, Його Самого, що про Него я мріяв, що так дуже полюбив. Це було на ринку у Львові. Великий Поет щось купував. Його я вмить пізнав, бо Його обличчя було мені вже знане з якоїсь ілюстрації. Прямо як нині: хвилю я не вірив, що це Він – моя найдорожча мрія, але коли Він промовив слово до якоїсь жінки, що продавала гриби, по українськи, я миттю повірив, що це таки Він – Іван Франко – наша Слава, Гордість, Любов – ціла наша Україна – ось тут у цім тілі воскресла і живе.

Тямлю як нині – як це дуже а дуже втішило мене, як – може більше ніж пів години – я ходив за Ним крок у крок, як Йому я з радістю і насолодою вдивлявся в очі, як я чув, що в мене вступила якась інша сила, як я цілий немов в одну мить змінився, як я хотів до Него промовити слово, хоч яке одно, та не знав, яке, як я хотів поспитати, та не знав як поставити питання до такого Великого Чоловіка – і чи вмів би з ним говорити, як у решті решт я не знав що діється зі мною, бо я не бачив майже ніщо перед собою – ні людей, ні дороги, навіть – по хвилі – Його Самого...

І жалко мені стало, що я Його стратив з очей. А коли по довшій хвилі я Його відшукав, хотілося мені прямо поцілувати Його в груди, де билосся Його велике, гаряче серце...

Коли вже піт виступив мені на чоло і я знову тішився, що бачу Івана Франка, здавалося мені, що вся земля хвилює підо мною, що напевно не знаю, що діється зі мною...

А коли вже прийшла така хвиля, що Великий Чоловік поглянув мені прямо в очі, я немов прошений двома стрілами, закаменів і не міг рушитися...

Куди далі пішов тоді Іван Франко – не знаю до нині; знаю лише те одно, що я був того дня дуже щасливий, що я дома не хотів ні їсти, ні пити, лише оповідав своїм родичам⁶, що я вже бачив найбільшого Чоловіка на світі, найбільшого Українця – поета, такого самого як Шевченко, лише живого, а називається Іван Франко!...

– «А чому ти Його так дуже любиш?» – питали мене тоді мої родичі.

– «Тому – сказав я – бо Він, той Великий Чоловік – поет, соціаліст, революціонер – любить таких як ви, мої родичі; а таких нещасних бідаків-чорноробів як саме ви – міліони в нас на нашій землі – і вже незадовго вони всі зберуться разом і буде революція»!...

Мій батько глядів тоді на мене і не міг якось промовити ні слова – може тому, що дуже вслухався в мої слова, а мати дала приказ... скоро їсти і вчитися, бо «на революцію ще час»...

Від тої хвилі я почув у собі невисказану, палку любов до Івана Франка. Мені здавалося, що я цілий до Него належу і що Він також любить мене. Від тої хвилі в ринку у Львові – куди я ходив і що лише робив – все думав про Івана Франка: чи я встав рано і йшов до школи, чи в школі на «павзах», чи повертав домів.

Нераз на годині, коли який «здібний професор» мучив своїм «викладом», мріяв я про Івана Франка. Улюбленими моїми думками було: бачити Його найчастіше, іти за Ним слід у слід, пригланутися Йому зовсім зблизька, переконатися куди ходить, натішитися Його мудрими очима, Його благородним лицем, сміло глянути в Його високе, грізне чоло, що за ним зараз велике джерело мрій, думок – Його безсмертний мозок, насолодитися Ним цілим.

Одного разу весною 1905 року – я побачив Івана Франка, як виходив пополудня з бібліотеки «Народного Дому» (тоді при вул. Театральній), де була, як відомо, українська державна гімназія. В цю мить я рішився за Ним іти. Він вийшов на вулицю і зачав ніжним голосом щось мов співати. Я вслухався – йдучи за Ним – в Його пісню без слів і радів, що Він напевно найшов тему до якогось вірша і вже укладає його; так іде собі досить поволи і не бачить світу, ні людей, хоч кожному (звичайному смертному) уступає з дороги, бо думає, думає, а як прийде до дому – сяде і миттю щось напише...

Ой, Головонько Найдорожча, як дуже люблю Тебе! Серце, Серденько, що беш для нас всіх українців! Як ми дуже повинні Тебе любити; Ти живеш нам на славу й гордість і на найбільшу радість грядучих поколінь.

По хвилі я мусів рішатися – на жаль – вертати своєю дорогою. Я поглянув ще оком у сторону куди ішов Іван Франко і з боєм серця думав, що може треба буде довго ждати, коли Його вдруге побачу.

Але не належало це до рідкості; я найменше раз на місяць бачив Його на вулицях міста Львова. Іван Франко ставав для мене великими скарбом.

Я розчитувався в Його віршах, учився їх на пам'ять радше ніж завданої лекції – і не раз навіть вище вище ставив Івана Франка ніж Тараса Шевченка.

Нераз ставало мені аж жаль Шевченка, коли деклямував собі на самоті Франка, а в молодій головці задума за задумою: котрий з них більший?... І я доходив до переконань, що таки Іван Франко, бо Шевченко не так пише як Франко...

І так я любувався Іваном Франком і Тарасом Шевченком.

При різних нагодах я питався товаришів, чи знають вірші Франка, чи Його Самого бачили. Товариші давали різні відповіді, а вкінці доніс котрийсь про те, що я знаю Франка катехитові Дорожинському⁷, а цей покликав мене до себе «до святого Юра», де біля церкви (на ліво) мав велике мешкання, сказав: «Принеси марки (значки на листи), куплю в тебе для свого сина» – і я пішов таки того самого дня «до св. Юра»...

По тім добрім «торзі» і по ще ліпшим підвечірку зачав «отець» Дорожинський перестерігати мене перед лектурою віршів Івана Франка, «бо вони недозволені, впрочім це гріх – мовляв читати»⁸. В підручниках до школи нема Франка і не буде, а хто читає – говорив далі – Франка, мусить висповідатися; прецінь Франко безбожник, пекло піж таким чоловіком горить, бо він до церкви ніколи не ходить; ми Франка знаємо... Він марно згине!»...

Я слухав цих слів і був готов наговорити отцю-катехитові, але думав собі, що буде з... продажею марок, а «отець» Дорожинський добре платив за марки для свого сина – а він їх мав вже около три тисячі – а хотів мати десять тисяч....

За зароблений гріш на марках – думав я – куплю собі неодно, що написав Іван Франко й інші соціялісти, а так – мовчи, язичку, кашку меш їсти...

На прощання сказав Катихит, щоб я приніс за кілька днів усе, що маю з творів Франка, бо це гріх навіть держати в хаті, впрочім – говорив далі катихит – він відкупить від мене всі книжки Франка, які маю і верне мені гроші з процентом...

– «Бувай здоров, прийди і памятай, що все, що написав Іван Франко, це лож і обман!» – були останні слова Дорожинського на першій домашній екзорті⁹.

Більше для мене не треба було! Я зараз першим пізнав (тоді ще молодим хлопцем) як дуже попи зненавиділи Івана Франка¹⁰.

І тепер став для мене Іван Франко найбільшим скарбом!

* * *

В грудні 1907 року пізнав я особисто (при помочі свого вуйка) Михайла Павлика¹¹, давнього друга Івана Франка. Менше-більше два-три рази на місяць відвідував я Михайла Павлика, «старого радикала й соціяліста» в його мешканні на вул. Унії Люблінської¹². Дуже я його полюбив і його Особа зробила на мене велике вражіння; я полюбив його відразу – наскрізь. Ми говорили про соціалізм і радикалізм – розуміється – я ставив питання – на підставі лектури, а Михайло Павлик розяснював і нераз мені ставив різні питання. Богато-богато говорив мені про Маркса, Енгельса, Драгоманова і Франка, про різні партії, які й загально признаються до соціялізму, однак наскрізь соціялістичними не є. Михайло Павлик, маючи безчисленну кількість всяких брошур і книжок, попросту засипав мене ними і заохочував читати, пізнавати соціялізм і приходити, як буду мати вільний час до него, а він мені ще неодно пояснить. Я так дуже полюбив Михайла Павлика і так дуже привязався до него, що ще здається мені, що він не вмер, що ось піду до него говорити...

Це був незвичайний Чоловік, а під оглядом характеру виїмковий. Я найбільше роздумував над тим, що він вже лисий – з бородою цілком сивою – а вірний своїм переконанням, які завели його на шлях боротьби за кращу долю українського бідного мужика – разом з іншими товаришами йому подібними і все повний енергії і сили.

Чесний, скромний, щирий – святий – таким знала українська поступова молодь Михайла Павлика.

Розмовляв зі мною Михайло Павлик при кінці грудня 1908 року про Мирослава Січинського¹³ і про Івана Франка і отверто сказав мені, що «прецінь Іван Франко не дармо написав прекрасний гимн «Не пора», що часи змінюються, що тюрма не буде нам вічним пострахом».

Я завважив, що Михайло Павлик, висловлюючися про Івана Франка, виносить нашого поета під небеса, але не роблять цього з глибокого ентузіазму, лише холодно признає вищість Іванові Франкові понад усею українською інтелігенцією, понад усіма нашими ученими.

Цю розмову зі мною закінчив тоді Михайло Павлик словами: «Він великий чоловік – наш Іван Франко, читайте, читайте, що написав, а вже ж пізнати вам треба і Драгоманова; як би ми були поганями – слов'янами з VIII століття, то Драгоманів був би нашим богом – а Франко майже рівним Йому. Коли ви так дуже полюбили Івана Франка, то дам вам зараз прочитати поезії вашого любимця, а колись, може при якійсь нагоді запізнаю вас з коханим – як кажете – поетом.

І дістав я тоді від Михайла Павлика крім різних брошур також репродукції-листівки Івана Франка, Михайла Драгоманова, Павлика і інших радикалів-соціалістів. Дома порозвішував я їх над своїм ліжком і радувався ними всіма, а найбільше таки Іваном Франком.

Від цієї розмови з Михайлом Павликом минуло шість літ – аж третього вересня 1914 року пізнав я Івана Франка особисто (при помочі мого гімназійного професора української мови Сидора Твердохліба¹⁴).

Було це ще за життя Михайла Павлика, отже сказав я йому про це. Принагідно (від проф. Сидора Твердохліба), що Іван Франко до певної міри не любить Михайла Павлика; сказано мені звернути увагу на те, що Іван Франко любить часом таке говорити: «у Павлика щиромовність є нераз правдомовністю, а щиромовність не те саме, що правдомовність; це цікаве»...

З тою хвилиною бував я вже рідше у Михайла Павлика. Я приляг цілим серцем до Великого Поета, але не забув і Павлика.

Моя мрія здійснилася. Я пізнав Івана Франка, міг з ним говорити, міг Його бачити, сповнити кожне Його мале бажання у звичайному повсякденному житті, услухати Його кожного слова, ходити з ним на проходи, перебувати, з ним у хаті скільки лише захочу, товаришувати Йому часом до ресторану, проходити до Него на обіди, вечері, ночувати разом з Ним у одній і тій самій кімнаті, помагати Йому вдягатися, вмивати лице, руки, ходити купатися до лазні – і – що найважливіше: сидіти з Ним нераз довго-довго, подавати книжки, папір, перо, а нераз і писати під Його диктат.

Я зрозумів, що більше радісних і щасливих хвиль в житті не буду мати вже ніколи!!!!...

З Іваном Яковичем Франком (від 3. вересня 1914 р. до його смерті 28. травня 1916 р.) Вражіння, розмови, студії.

I

Останні австрійські патрулі опустили Львів ніччю з другого на третього вересня 1914 року. Ранком 3 вересня того року вибрався я на прохід, бо довідався, що зза Зеленої рогачики надійде російська (царська) армія. По дорозі вже на вул. Зелений, стрінув я проф. Сидора Твердохліба (він учив мене в V і VI гімназ. кл. країнської мови) і його приятеля Генрика Фішера (Поляка, що вже тоді мабуть покінчив романістику на Львівському університеті). Ми проходжувалися, ждали на армію, а по якимсь часі сказав С. Твердохліб, що він вибирається нині до різьбяр Жигмонта Курчинського¹⁵ (Поляка, ученика Родена, званого вже різьбяр-митця, принагідного журналіста, приятеля українців), що мешкає недалеко віллі Івана Франка, що також погляне що робить наш Мойсей.

На вулицях Львова було повно людей. Вони вилягли на стрічу російській патрулі – Москалям – як говорено скрізь; багато «цивілів» – (переважно вшеполяків і москвофілів) було навіть святочно вбраних. (!)

Я ішов з моїми знайомими. Коли ми вже зблизилися до віллі Іван Франка, С. Твердохліб перепросив нас і пішов до нашого найбільшого Поета. Я ждав з Г. Фішером на вулиці біля входу до віллі перед парканом. По яких 15 хвилинах вийшов Іван Франко з передпокою в партері й із входових дверей запросив нас до Себе.

Ми ввійшли до сальону, поклонилися глибоко Великому Поетові. С. Твердохліб і Г. Фішер знали вже І. Франка, між ними зачалася звичайна розмова на тему війни, втечі австрійців і життя-буття на майбутнє; всі стояли.

По хвилі заговорив І. Франко, звертаючись до мене: «Якось про молодого чоловіка забув поспитати – а хто Ви такий? Не на війні?» Я сказав дещо про себе і чув як цілий червонію, як кров заграла в моїх жилах, як незвичайно тішусь, що бачу Великого Чоловіка.

Моя уява в одну мить відтворила ту хвилю з 1903 року, коли я перший раз у житті побачив Великого Івана Франка.

Тоді мав ясно-сині очі, поставу сильного чоловіка, здорового велета, вдоволеного – мов веселого – а 3 вересня 1914 р. був немов слабший, чогось зажурений, хоч не зовсім сумний; зате дуже поважний, задуманий. Голову держав прямо, легко до гори. Лиця доволі бліді, на чолі та по обох сторонах від масади носа зморщки. Вус ще зовсім гарний, франківська борода голена може перед двома-трьома днями [І. Ф. голився звичайно у фриз'єра¹⁶ Юліуша Шкомпера

(жида) при вул. Кл. Таньської¹⁷, куди постійно заходив Ів. Каспаровіч¹⁸, що його [Іван]. Ф[ранко]. дуже цинив; не раз там стрічалися. Найчастіше голився І. Ф. в лазні св. Анни при вул. Академічній¹⁹, де І. Ф. був дуже частим гостем.] Ціла постать Великого Поета не принизилася, не згорбилася, лише дещо подалася до переду, не дуже сухорлява, трохи стареча і легко виселена. Виглядав Іван Франко так як перетерпів би якусь тяжку хворобу і вкінці її переміг більше силою волі до спілки зі строгою дією та непереможною охотою до праці, ніж лікуванням.

А ті очі, ті очі нашого Олімпійця. Ті – очі – вічно ясні, молоді – особливо від час розмови (- а як жеж у розмові був Іван Франко дуже милий -) ставали в одну мить джерелом іскор – ба – й світла-вогню! Якжеж гріло і пекло! Як осліпляти вмів той вогонь, те око! Цеж дуже часто Дух Івана Франка говорив Його устами, а Його очі осяювали того Духа, щоб Він міг Його – чистого Духа – добре бачити і пізнавати. Ті очі – хоч вони сьогодні не такі голубі-прегарні як колись – але тяжко їм протиставити очі звичайного чоловіка. Хвильку можна їм приглядатися – тим небесним очам Івана Франка – потім треба свої спустити вділ.... Він жеж приголубив ними небеса і їх краску вони одержали... І бачив ними хмари – чорні, грізні – а в них блискавку... А хвилі, коли нова мала повстати в хмарах – друга чи сота – силоміць вирвав її з обіймів хмар і серед гоготіння закляв у увіковічний у своїх очах. Могуче чоло І. Франка не змінилось; маєстатичне як за давніх літ! Трохи зморщків додало йому більше цінності. Що на висках і на голові було вже менше волосся, ніж колись, то тим більше це чоло виступало пластично – а незвичайно характеристично для І. Франка. На цьому чолі мов невидимою рукою виписане було усе те найлучше, що вчинив І. Франко для добра України. Читати – правда – не кожний умів би з цього могутнього чола.

Частинно спаралізовані обі руки (права більше, ліва менше) були Іванові Франкові невеликим тягарем. Він міг ними порушати доволі свobodно, лише пальці були покручені, видовжені, мов мертві.

– «Сідаймо ще раз всі – поговоримо дещо – а може зачнемо від нашого молодого чоловіка» – промовив І. Франко і всі посідали.

– «О! Для него нині дуже велике свято; цей день залишиться в його пам'яті на віки; так ненадійно а принагідно пізнав ввій найбільший ідеал; дивіть як дуже тішиться» – сказав Г. Фішер.

– «Дуже мені приємно почути, коли так; а чому ти, молодий друже, такий дуже зворушений?» питав мене І. Франко.

– «Бо я Пана Доктора дуже люблю. Не раз мені здавалося, що вже не буде нагоди хоч раз побачити Пана Доктора зблизька і хоч кілька слів поговорити з Чоловіком, що понад Него нема більшого серед нас. Вікна – і кожної хвилі, сяк чи так, а смерть не трудно. Від хлопячих літ до нині а вже майже сто разів бачив на вулицях Львова Пана Доктора, біг або ішов за Ним і все мріяв про те якби

то з Паном Доктором поговорити хоч кілька слів, здавалося мені, що це буде для мене найбільшим щастям у моїм житті. Якось дивно я ще вірив, що прецінь прийде хвиля – ось саме ця велика хвиля, що її тепер переживаю. Чую як серце мені бється, бо говорю з Великим Чоловіком. Ви ясний Дух, Ви найвище злетіли, у Вашому Серці ціла Україна, у Вашій Голові ціле наше щастя»... відповів я.

– «А чому ж, сину, ти так дуже мене любиш»? питав дальше І. Франко.

Я дуже втішився, що Він так мене питає і вже сміло говорив:

– «Я люблю, люблю й люблю, а від нині буду ще більше любити Пана Доктора. Бо Ви так гарно неодно написали – а я мав все над чим думати, а саме: хто більший – Шевченко чи Франко?»

– «Но, і як гадаєш, мій сину»? – з цікавістю запитав І. Франко.

– «До нині не знаю напевно – відповів я – але кажу щиро: читаю нині приміром Шевченка і вже думаю собі: може таки Шевченко... читаю завтра Франка – і вже кажу: таки Франко більший від Шевченка – і знову те саме повторно – і так нема тому кінця»...

– «І не буде, мій сину, кажу тобі, лише добре читай! А межі поетами не шукай котрий більший від другого, лише люби красу їх слова, а будеш вдоволений і щасливий, почувеш розкіш, велику розкіш; поети пишуть на те, щоби люди, розумні люди, мали життєву радість, завзяття, віру і надію на побіду правди на землі; пишуть, щоби нарід мав чим любитись, пишуть для втіхи молодого покоління, для забуття горя та на його знищення, для власної сатисфакції та для слави свого народу, тим більше поневоленого», – закінчив І. Франко.

Ще дещо поговорили всі три на тему боездатности та сили російської (царської) армії а коли зійшла розмова на український та польський народи І. Франко висказав рішуче переконання, що цар провалиться разом зі всією армією, головно зі своїми генералами. Сказав І. Франко віщим духом:

– «Тяжко буде царську армію повалити на полях битви; на царя один радикальний лік: революція в його власній державі; хто як хто, але робітники і то ті найсвідоміші повинні догори коренем обернути життя дотеперішне і гвинтовки замість проти «ворога» – звернути проти царофілів і православних попів, бодай хоч проти тих вищи. Впрочім кожний розумний чоловік повірить в те, що там в Росії наступить переворот! Коби лише червоні (партії) не жерлися між собою! Скорше булоби все, на що дивлюся, до гори коренем»...²⁰

Ми попрощалися і вийшли. Мої знайомі пішли до різьбяря З. Кручинського, а я радів лише тим, що в такій історичній хвилі – хоч як сумній для українського народу – пізнав найбільшого українця.

За хвилю попрощався з С. Твердохлібом і Г. Фішером і пішов до міста. Ще трохи ходив я по вулицях Львова – прийшов до дому (при вул. Г. Сенкевича²¹) і взявся читати «Мойсея» І. Франка. Під вечір вийшов я щораз на місто та чув у своїм серці, як дуже мене щось манило, щоби піти під вілля І. Франка щераз і поглянути що діється. І я пішов.

Потім (на другий день) дуже докладно із легким гумором оповідав мені сам Іван Франко це – майже – все, що я бачив 3 вересня 1914 року під Його віллею під вечір і ще дещо, що лише сам І. Франко бачив зі своєю жінкою.

: (Оповідання Його, порівняне з моїми записками, погоджувалося що до йоти, але у І. Франка вийшло воно намого краще. Тому то я записав зараз все те, що оповідав мені І. Франко; при нагоді я Його те все прочитав, щоби Він дещо поправив – і так я робив нераз):

: (І так сталося, принайменше в малій часті. Сам. І. Франко по прочитанні «Діла» з дня 1 XI 1915 року, ч. 81 (8840) сказав до мене: «Поздоровляю Вас, любий друже, з вашою першою публікацією про мене. Пани редактори багато поскорочували; добре, що ніщо не додали, бо й таке буває, а може шкода їм для мене місця в газеті. Ви написалиби в десятеро більше, правда! Колись це зробіте. Тимчасом нехай буде так! Ото націоналдемократи так цікавляться мною!»):

II

Так оповідав мені І. Франко дня 4 вересня 1914 року (по полудни):

«Саме в ту пору, як царська армія займала Львів, я сидів спокійно в комнаті моєї віллі Жінка була зі мною і плакала за синами, що пішли на війну і може не вернуться. Так сиділи ми досить довго, дехто прийшов нас поспитати «що чувати»; потім ми дещо перекусили і далі гляділи у вікна.

Нараз почувся незвичайний гуркіт і я заглянув у вікно в сальоні крайне. Це стали їхати гармати в супроводі піших і кінних вояків. Їхали одна за другою більше як пів години і нарешті зупинилися. Вулиця Понінського²², де мешкаю, належить до так зв. зрадливих вулиць; починаючися добиратися бруком вона виходить за горішньою брамою повиставової площі на полеву дорогу і кінчиться глибоким яром.

Мені стало смішно, думаю: якраз такою дорогою добре возити гармати...

І справді за пів години похід російської артилерії зупинився. Настала метушня та їждження кінних сюди й назад, чути було різні оклики, з яких можна було зрозуміти хиба: «Нет нікаково разпоряженія».

Нарешті по довшій стоянці рушили трохи вояки з гарматами площею повиставовою, щоби біля стрийського ринку дістатися на стрийський тракт.

Я вийшов на вулицю (жінка не хотіла дозволити) і приглядався типам. Як я сподівався були мішані, але переважно міг я помітити руських; українських типів налічив я може 90 штук. Були прегарні хлопці; але – що найцікавіше – боялися говорити «по хохляцьки»... Казали до мене, (бо я з деякими договорився) що тепер війна, а салдати можуть говорити лише «па русскі».

Отже: «нет України!» Ага! Добре! «Харашо!»...

Побачимо що з цього вийде.

Але і це незле, що і ті руські і ті українські хахли прийшли до нашої Галичини; коли вони тут пізнають нас, то такі підуть собі до своєї матушки іншими, ніж вони є тепер. І війна дещо доброго навчить! Хоч царя вже ніщо не навчить, хиба піде на відпочинок у землю...

Такі то були того дня мої думки; ще трохи походив я по повиставовій площі та ще дещо думав. «Мої» артилеристи виїхали на цю площу, та мусіли таки запитувати, бо стрийським трактом їхала вже головніша сила.

Тимчасом наближався вечір. Я вертав до дому. Моя жінка стояла на порозі хати перед головним входом і виглядала мене; коли мене побачила, зраділа, але й гірких трохи слів посипалося від неї.

По хвилі підійшов я знову з жінкою до вікна в сальоні. Вже інші солдати були на вулиці. Довго я їх ще бачив. Порозкладалися. Одні сіли, другі далі стояли, опускавши свої кріси; хто качав руками, хто й крісами по доступні йому овочі²³, що нависали над вулицею.

Знову біганина кінних, знову оклики: «нет распоряженія»!

Проїздить старший, другий, третій... короткі поради і нарешті... «разпоряже-ніе»: заквартувати салдатів у всіх сусідніх домах!

Почали кватирувати в самім низу, потім у моїх сусідів, а нарешті дійшли до моєї віллі. Хоча залізна фіртка була незамкнена, почали стукати і домагатися входу «іменем воєнного права».

Виходжу проти них з жінкою; на питання де власник дому відповідаю: це я. Тоді один салдат (а виглядав доволі гупо, ще й до того монгольський тип) спитав мене: «єсть у Вас сарай»? – Він здивувався, довідавшись від мене, що в міських віллях худоби не держать і шопи не будують.

Якийсь «чин» сповістив мене опісля, що в моїй віллі заквартують на ніч одну роту вояків, а на питання скільки людей, дістав відповідь: 120.

Одначе салдати входили – мов дич – разом зі старшими без числа й порядку, напливали мов вода, заповнили рівночасно дві верхні комнати, просторий стрих і всі пивниці, а їх приплив скінчився аж тоді, як їх у тих поміщеннях стало так повно – мов оселедців у бочці, що значна часть не могла навіть сісти, не говорячи вже про лежання.

Рівночасно з входом салдати почали питати, чи нема хліба; та що в мене хліба ні шматка не було, посунули купками в садок і почали рвати недостиглі ще, квасні яблука, з яких значну часть, надкусивши, кидали.

Інші прийнялись копати в садку під парканом досить глибокий рівчак, призначений для «своєї» потреби такої маси людей протягом ночі, а ще інші, розбивши скирту сіна близько мого сусіда Геллера, почали оберемками носити його до комнат і до пивниць, застеляючи скрізь долівку.

Тільки партер, де я живу, лишили – по довгих моїх і моєї жінки просьбах – свободним; в сальоні ночував капітан, нищої ранги офіцири і ще якісь три нищі пани. Вони навіть не представилися мені, хоча не цуралися зі мною доволі

довго розмовляти. Другого дня рано вони, переночувавши, забралися в дальший похід.

Я дивувався – оповідав мені дальше І. Франко – бачу чи того рана, як салдати щось пили зі своїх шальок, а потім решту виливали на землю. Все подвіря і всі сходи були облиті більш клином, як показалося зблизька, гречаними крупами. Перед фірткою стояла і працювала цілу майже ніч рухома військова кухня і вона – очевидно – нагодувала салдатів такою противною для них зупою.

Нагодувала їх ще чимось більше, а власне кінським мясом, якого величезні кости хребтові знайшлися на моїм повір'ю, а ребра і щоки з голови лишилися на вулиці. Одну таку гарну щоку я сховав у себе на пам'ятку.

Ось яких любих гостей мав я третього вересня 1914 року».

III

Я дуже любив слухати, як І. Франко говорить-оповідає і вдивлявся в Його лице і уста і слухав і не було для мене більшої радості, роскоші. У перших днях моєї радості з цього приводу не було кінця-краю різним моїм думкам; їх уважаю найкращими за все моє життя, а час перебути з І. Франком взагалі за велику ласку та найбільше радісний усміх судьби.

Чути як І. Франко говорить і говорити з ним – вважав за живу поезію.

Це ж Муза говорила, Серце Пророка, або біль і мудрість – коли І. Франко отворив уста і мовив. Його ніжний і теплий голос, Його горячі слова, що зливалися в мелодійну цілість, чарували мене і рівночасно придавлювали; нераз я не міг віддихати, щось тиснуло в грудях і в горлі, я мусів дуже поборювати себе, щоб Поетові-Генієві глядіти в очі, мені здавалося, що я десь не на землі, що до мене говорить якийсь Великий Дух.

Дійсно так було! Говорив Великий Дух: Іван Франко!! Хоч Йому добігав 60тий рік життя, хоч зболіли були Його тіло й кости, хоч може і незавдога хотіли спочити в могилі... але Дух Його – Дух Івана Франка стояв перед порогом Своєї вічності і промовляв.

І вічно житиме для нас! І говоритиме до нас!

Мов стріла за стрілою прошибала мою голову думка за думкою в кожній хвилі, коли я слухав слів Івана Франка. Він ходячи по сальоні, звичайно досить скоро говорив – оповідав. Я не міг у перших днях, як я пізнав І. Франка, розуміти всего, що Він говорить, бо в моменті, коли І. Франко починав говорити, я влюбім настрою щастя і вдовolenня, що бачу і чую Великого Генія перед собою, думав лише про него Самого, про Його минуле й Його безсмертність.

Думки плили у І. Франка; Він думав про те, що говорив, а в мене мої було про те, що бачу Великого Генія і про Него Самого... Він такий благородний, такий розумний, так дуже з переконанням говорить, захоплюючись неодним фактом,

неодним словом, так боліє на долею українського народу. Ох! Як дуже цей наш Геній терпів і терпить!... Чиж терпіння мусить бути все мов тінню, що не відступає від кожного Генія за весь час їхнього життя на землі?... Він – наш найбільший Геній – Іван Франко – якраз тепер в часі навали наїзника-царя не попав у безодню зневіри, бо любов до рабів перемагає все!

... Кожний великий чоловік – і І. Франко також – попадає не раз у зневіру – але у Него – в Івана Франка – це зневіра дуже коротко триває; а ось нині нема в Него зневіри!

... Як це добре, що І. Франко – якраз вже пору вірить у перемогу замученого, розбитого народу – ось тепер коли круками по нашій землі гуляють царські салдати; Він, Іван Франко, вірить у розвал царизму – останнього ворога українського народу.

Чиж Він не торощив трону того царя, «що наш люд обдира»!.

Чиж він сорок літ не стояв на чолі кращих борців за волю нашої країни?

Чиж Він тепер не має бути свідком заглади²⁴ царської армії. Він виходить на вулицю, на недалеку площу, шукає братів українців, що ним в ..., щоб з ними, Йому кровю близькими, поговорити; дивиться на сіру масу рабів і вірити у воскресний день й повстання, вірить у революцію!

Але і боліє над тим всім, що бачить, чує, що тисне і давить Його неоднораз – але далі ясним полум'ям горять Його великі очі.

А моя радість росте й росте.

Тішуся, що бачу ті Його великі очі.

Тішуся, що чую, як б'ється Його серце.

Тішуся, що бачу що хвили великі зморщки на Його прекрасним чом – спускаю поволи очі вділ, думаю як там за тим чолом працює мозок Генія українського народу...

Як той мозок працював і працює день і ніч – ні хвили не має відпочинку, бо любить кожного нещасного українця – робітника, мужика, інтелігента, вченого.

Хилю мою голову перед Іваном Франком...

Моїм найбільшим бажанням є: коби Він жив ще як найдовше, коби сильний і здоров ще довго працював і думав і мріяв, коби діждався кінця війни і воскресного дня свого народу, коби у великий Храм Волі впровадив свій народ.

Наш Великий Іван Франко найкраще розуміє чого нам треба.

Він вже народився у з тою силою, яка дала Йому окремому стати великим дослідником і реформатором суспільного і духовного життя українців і найближчих сусідів.

Він народився з тою силою, яка допомогла Йому принести найбільшу жертву для українського народу: Себе цілого – найбільшого і наймудрішого українця і весь свій превеликий труд.

Він народився з тою силою, що показувала Йому ніколи Себе не щадити, любити показує працю, не надіятися заплати, а радше вважати кожне своє діло сплаченим довгом народові, що з него вийшов.

Якжеж я не мав вірити, що Його кожне велике слово – це приказ і заповіт!

Якжеж не вірити, що устами Івана Франка говорить совість українського народу й його честь?!

Такі думки роїлися в моїй голові, коли я глядів на І. Франка в дні 4 вересня 1914 року.

IV

Тимчасом І. Франко далі оповідав заслуханий в далекі вистріли гармат; по хвилі запитав:

«Щож ти так, молодий друже, заслухався?»

«Цікаве воно – відповів я – Пан Доктор привикли в цій дільниці міста до спокою, а тут нараз така зміна; але цікавить мене ще одно»...

Щож таке, кажи» – сказав І. Франко і задержався, пристанувши коло мене.

«Ну – що?»

«Може Пан Доктор ласкаво скажуть мені про що так довго ішла розмова з тим капітаном і його товаришами, що ночували першої ночі в цій віллі» – просив я.

«Воно пусте – сказав І. Франко – але, коли ти цікавий, молодий друже, то послухай: Капітан – дивний москаль, щоправда з великою домішкою монгольської крові, рослий, високий, без культури й оглади в зверхнім вигляді й у відношенні до чоловіка. Інші його товариші майже всі такі самі. Офіцери ж вони, офіцери!! Щоб їх трохи вигладити, требаби що найменше кілька таких кухонь, як та, що та, що тут стояла коло моєї віллі, політури і то горячої... Деж у царській Росії шукати оглади²⁵, освіти, культури?!... Може, може – десь – хтось...

Коли я завзявся з тим капітаном говорити по українськи, він моментально почав рухати головою, що... не розуміє... По хвилі поставив очі в стовп і я гадав, що «мій» капітан вже сходить з ума. По вибуху наглої злости кинув миттю нагайкою об землю і остобічів цілий, викрикуючи: «Нет України, не було»... і закінчив знаний комунал сатрапів і їхніх яничарів... Ще й повторив це кілька разів і нараз замкнув собі рот...

Тоді моя жінка заговорила до того недоброго чоловіка «по рускки» і наш капітан трохи змінився. Я почав легко підсміхатися і удавати вдоволення, що моя жінка так високопарно до него промовляє «на ево язике», але я далі по українськи до него говорив. Я повірив, що він не вміє по нашому і так ми говорили: я по своєму – він по своєму і якось ми порозумілися.

Як вже довідався «наш» капітан хто я такий, сказав, що я ані «малорос» ані «русскій», а може якийсь германський учений. «Франк – Франк – Франк» – повторив кілька разів і спитав, чи я часом не француз і «давай по французьки» зі мною, бо він у гімназії учився по французьки.

Та вже по кількох словах висказаних ним по французьки він сам переконався що варта його гімназія. Я сказав до него кілька речень по французьки – а він, коханий гість, замовк і шукав вже іншої теми російською мовою.

Щойно моя жінка виратувала мене з тяжкої підозрливості «заграничності» в мене і почала розмову з «дуже симпатичними гістьми» про Росію.

По довшій розмові треба було чимсь вшанувати представників царської армії під моїм дахом, правдивих кандидатів на великих «героїв» – тож я російською літературною мовою, найкращим стилем, на який міг здобути, вияснив, що дуже не люблю слова «малорос».

Мій капітан дуже великі зробив очі, що я прекрасно вмію «па русскі», що говорю мов уроженець Москви або Петербурга і спрямував «довірочну» розмову на тему, чи тут у Галичині багато мазепинців, що таке «Січ» і чи є поперебирані тайні жовніри-українці, чи мають вони багато оружжя і такі собі небилички.

Я йому на це все відповів, що не одно з того, що він наговорив, мігби йому дати добру відповідь історик, а на друге лучший шпійон, а не я поет.

Наконець поставив я справу широко і сказав, що тепер, коли ллять кров, про болючі хвилі минулого радше не говорити, а воєнну політику так повести, щоб кожний нарід на світі міг сам про себе дбати і жити вільним життям, а не щоби гинув у рабстві в другого і проливав кров за чужі ідеали...

Думаєш, любий друже, що слухав спокійно той капітан що я говорив... Кидався, вискакував руками, а передовсім вигукував і приглядався то своїм халявам то своїй нагайці. Товариші капітана, це правда мовчали, може зрозуміли, може удавали, що не розуміють того, що я говорив.

Менше-більше по півгодинній розмові заглянули мої «гості» до моєї бібліотеки і капітан признався з товаришами, що ніколи не чував про мене і не знає хто я такий. Стільки признав, що коли в мене така велика бібліотека, то я мушу бути дуже вчений і маєток мати великий, щоби так багато покупати книг, а ще більше часу, щоби сидіти і читати, а може й дещо написати...

На моє маленьке питання з якої вони всі губернії, відповіли мені, що про це не вільно нікому говорити, бо тепер воєнний час.

В кінці заявили, що вони дуже голодні і капітан видав приказ куховрам варити скоро що доброго, а мене запитали чи не маю чаю; на жаль в мене не було чаю.

При вечері захвалювали собі, що добре грає цар-батюшка, що «на Вену» йде велика сила русских, що германа потопчуть і зітруть з лиця землі; навіть мене питали чи «далеко Вена»...

Я їм остаточно сказав, що Відень недалеко, а буде ближче, як лише перейдуть Карпати, а ті чудові гори видно з мого даху.

Вони всі тим дуже втішилися, але і дуже бажали собі недовгої війни...

Переночували, поїхали рано-вранці – і слід за ними загинув.

За якийсь час лиш згадуватимуть люди, що колись існувала царська армія»!...

V

Той «славний» капітан видав наказ І. Франкові – розуміється такий самий наказ видано опісля і в місті – щоби все оружжя знести до (львівського) магістрату на подвір'я.

Отже того дня рано (4 IX 1914 р.) вибрався І. Франко з двома шаблями своїх синів, що пішли на війну і ніс страшне оружжя до магістрату. (Це були шаблі до фехтування без піхов.)

Коло готелю Жоржа при вулиці Академічній зупинився І. Франко, бо саме тоді їхала російська артилерія. Побачивши мене з С. Твердохлібом, сказав І. Франко: «Бачите, несучи оружжя. Москалі загрозили смертю: або трьома тисячами рублів, якби хто задержав якебудь оружжя».

«Такий «указ» гродоначальника; щож роботи?» – казав я і взяв від І. Франка обі шаблі, бож йому було дуже не вигідно держати їх в руках.

Ми постояли ще трохи, бо годі було серед товпи іти сюди чи туди. І. Франко приглядався як маршувала царська армія. Нахмарилось його чоло; очі зайшли легко кровю – вдивлялися з жалем в кожного жовніра, а серце його напевно інакше било ніж за давніх днів... і по хвилі промовив до мене і до моїх знайомих (С. Твердохліба, А.К. і Г[енрик]. Ф[ішер].):

«Дивіть, дивіть, що за ліс багнетів над хмарою дурнів – коли їх так таких сотки-тисячі в салдатах, то ще трохи прийдеться нам ждати... та може вже не довго... і кожний – гляньте – бачу, нині український тип. Дивні діла твої, Господи Боже! А якби так вони зірвалися!... Одна сотня, друга, десята сотня. Так чи сяк поляже їх сила... Та за яку ідею?»

Хоч як не хочу вірити в те, що бачу, то воно таки мерзить чоловіка! А що вони так маршкують і співають – то ми тому винуваті! Але не думайте, браття, про оцю дійсність – це йде наша минувшість – чорна і сліпа! А що буде?! Аж голова болить! Так, так, Україна буде такою, якою ми її зробимо тепер, якою створимо її під цей воєнний час! Тяжка робота, правда, але треба братися до діла!»

По хвилі перейшли відділи російських військ, а І. Франко ще довгий час стояв на місці і глядів за військом в даль і мовчав...

Коли знову надійшли довгі ряди російського війська, не міг вже довше І. Франко приглядатися салдатам; він звернув свої кроки до додому. Наша

трійка розпрощалася з зажуреним і чогось дуже неспокійним Поетом, я остав з ним ще хвильку – бо Він наказував мені принести посвідку зложення оружжя – поклонився низько Поетові, пішов до магістрату і зложив небезпечне оружжя на подвірю ратушевого будинку; там воно й пропало. Коли опісля (того самого дня) сказав я І. Франкові, що в магістраті не давали на зложене оружжя ніяких посвідок, що ті шаблі я мусів врешті лишити на подвірю магістрату, де тих шабелъ було вже більше ніж три тисячі штук, сказав І. Франко:

«Нехай пропадає... що робити, це марниця; але на що інше треба звернути увагу!» – Подумав дещо і говорив далі:

«Це довга була ніч, хоч много було зізд на нашому небі, але тепер сонце сходить кровавим блиском – треба вставати, а душа тривожиться! Коли так дивлюся на українські серця, то бачу, що в них замало надій і віри у власні сили, а більше на чужі, хоч охоти до боїв і завзяття багато-багато. Ще треба було більше працювати, а так якось було годі.

Алеж ще одно: Хтож, в кого чиста совість, не піде проти царя?! Проти його камариллі – тих всіх катів, його посіпаків, його однодумців...²⁶

Цікаво, хоч не дивно, що Поляки таки лучше від нас приготувалися до війни...

Треба працювати, хоч війна!

Тепер ще більше, ніж дотепер!

Яж не мала птиця, я облітав усі гнізда!

І нині мушу взятися ревно за діло, хоч сил якось мало.

Вдарив сильний грім, може найсильніший, який я чув у моім житті!

Найважнішою метою українців і то всіх без виїмку мусить бути одно: повалення царату! До цього треба прямувати всякими дорогами.

Може Німці й Австрія зі всіма народами дадуть раду цареві й його союзникам²⁷.

Цар – кат народів мусить програти цю війну!

Але війна, війна, це великий секрет... це скринка загадок, треба їх розв'язати; це скринка з картками, писаними незнаною мовою; треба цю мову вміти вивчити.

А тою мовою пише війна – мов великий законодавець – незнані дотепер закони й права. Хоч вони й недовготривалі нераз дивні – та нерозумні, то все ж таки треба читати тою мовою чого хоче війна і розуміти без решти.

Війна, війна!!

У неї зіллялися життя й смерть мов у одно диво, тому так тяжко жити, коли війна запанує і тяжко її виграти слабом і не приготовленим до неї народам, а навіть і тим могучим «корманичам», що війни дуже бажать і мов тужать за нею.

Нераз і слова за слабі, щоби ними виказати що таке війна. Але треба вставати!

Коли тепер наш народ не повстане, так тепер, коли є добра нагода, проти царя, то колиж?!

Є добра нагода, бо царства і панства проваляться. Народи поворогують, але врешті мусять погодитися; колиж ні, то дійде до революції, хто зна до як великої. Ми на неї ждали і може врешті діждемося... ось, ось вона, мов її бачу...

Йде велика хвиля, велика пора, що про неї мріяв Драгоманов, я і мої товариші від 1876 року!

Правда – Драгоманов не міг всего предвидіти, ну щож у деталях навіть Геній не напише законів таких, що сповняються один за другим по черзі.

Шкода, що не лишився (Драгоманів) на нашім терені та разом не працював щодня. А треба булоби щодня іти в село та організувати... наблизити селян до робітників²⁸.

У нас багатші селяни називали робітників дармоїдами, лінюхами; взагалі до мешканців міста недобре висловлювалися. Цінили лише свою тяжку – щоправда – працю на ріллі, а робітники того переконання, що їх праця в місті є найтяжча, що хлопіві добре поводитьься, бо все має – все найпотрібніше до життя – а хоч у жнива піт з хлопа тече, зате цілу зиму спить на печі мов ведмідь у своїй печері... Ось ворогування!

Драгоманова кожне слово було цінне! Але крім гарних слів треба ще закопати рукави і взятися за діло – так з далекої заграниці давати рецепти – не кожному вдасться. Але і то був важний вклад у кров нашої інтелігенції, головню поступової, що виходила з нашого бідного народу.

Врешті я пересвідчився, що Драгоманів не орієнтується докладно в наших галицьких обставинах і подекуди блуд було можна бачити за блудом. Правда, особливо при помочі Павлика, неодно розумів Драгоманів може і лучше від мене і моїх товаришів, але нераз у політиці таксамо як у медецині мусить лік прийти негайно, радше вже, ніж кілька хвиль пізніше, бо політика мій молодий друже, це філософія хитрости і ворожбицтва, нераз на коротку мету. Одиноке льогічне в цій філософії – це сила, майже насильство. Коли слабим політикам годі найти лік, коли їм того потреба, то вони не замінно сходять з горизонту своєї праці; а сильні політики видумали одинокий лік, котрий має ратувати їх політику-науку, їх філософію – цей лік війна. Вона прибіжищем бутних і надто гордих, захланних і несправедливих, сильних і могучих, а вже тих, що їх очарувала віра в справедливість «бога» на землі, що саме цей великий в їх уяві «бог» дасть у війні побіду тому, що по його стороні справедливість, тобто політична правда, що має народ той чи цей спасти. Але за якийсь час цей лік перестає діяти, треба другого – а отже щож діється? Знову війна, знову віра в доброго «бога», що дасть серед потоків крові справедливість тому, кому дасть силу знищити ворога. І доки цей стан буде тривати? Чиж напавду людський розум такий слабкий, що вхопив за один лік – як кажу – за війну і нею хоче дати ущаслилювати людськість, доки її до решти не зруйнує? Що робити? Мусимо видати війні війну – як багато політиків тепер говорить, але як? Отже лише революцією! Лише революція – це

значить боротьба (коби остання) всіх противників війни проти її визнавців може принести щастя людству і – нашому народові, про що мріяв Драгоманів і ми разом з ним.

По якімсь часі я вже сам знав як взятися за діло, але праці назбиралось так багато, що й годі нині подумати; багато-багато, дехто злякався її таки зараз.

Передовсім попи: «покликані чи вибрані провідниками народу!» Що то з ними була за тяжка робота! Ціле середньовіччя, 50% інквізиції серед поневоленого українського народу в дев'ятнадцятому столітті! Як же їх усунути з терену, що на нім ми мали працювати?²⁹

А вони всі вірні австрійські патрійоти, підпора трону, «добротворці-праведники». Бачу їх тепер як благословлять мечі, кулі, баґнети – хрестами і свяченою водою. Як цар програє, то водин голос всі наші попи трубітимуть, що це їх заслуга.

А далі: всі наші націоналісти різної масти, угодовці, дивні соціалісти-ліберали-приятелі, вовки в песячій шкурі, обласні, «вірні сини народу, віри й обряду» – яка це була страшна колода для нас! Тут особливо Павлик багато показав витривалости; хоч удечім мав добрі пляни, то з розмахом не умів перевернути неодно зло до кори коренем і знищити до решти. Правда, правда – мені було також тяжко. Алеж ми були на те, щоби давати постійно добрий примір, щоби себе не жаліти, не щадити своїх сил; а вжеж особливо в згоді жити. А з Павликом було тяжко: Він був елеґант, гарної зверхньої форми; вмів викликувати для себе подив серед жінок – а не використав цього, от не взявся гарячо до праці над організацією українських жінок, хоч мав до цього доволі здібну сестру Анну³⁰. А прецінь наші жінки є дуже віруючими і попи находять у них не лише «праву руку» до релігійної праці, але цілий її фундамент. Хотів, що правда, Павлик бути вченим, або хоч письменником, але якось не ішло. Зате редактором був добрим, без одного слова закиду і промовцем знаменитим як рідко.

І «pro» і «contra» мас усіх – не лише Павлика і Драгоманова – можнаби цілу ніч говорити. У Драгоманова ще й те, що він через довгий час не бачив безпосередньо нашого життя. А скільки найшлюбися проти мене!... Мої противники – а вжеж не один піп, коби хоч інтеліґентний, написавби проти мене хоч чверть грубої книги... Однак гадаю, що такі межі молодими соторудниками а найшовби не одного приятеля, може навіть гарячого прихильника. Біда в тому, що воно якось не обявляється. Нераз думаю і не один ґеній дримає в народі, а так як він обявиться?! Коли себе згадаю, то стільки люти чую до попів, що здається мені, що ще й нині я ломиввби дуби! Ті клерикали! Та епіскопська власть, той цілий наш найбільший «добродій» ексцеленція Андрей³¹ – ні поляк, ні українець; може й десь там у глибині серця трохи чує якоїсь «ласки» для українців, але, але... він жеж наймиліший приятель Баденіх³²!... Отже радуйся, український народе! Бо я Баденього дуже «люблю»! А він мене – «як ближнього свого»...

Та єпископська власть – то найбільша колода для нас. Вона творить чудеса: много людей пропадає серед нашого народу в реверендах... ратують трон і вівтар...

Якжеж усунуть ту колоду?! Тих і інших «добродіїв» – нищителів у з нашого терену – як не при помочі революції! Так, але треба її приготувати. А тепер найбільше питання: хто приготує наш народ до революції? Мамо, мамо моя рідна, батеньку любий, коби я так нині мав сорок літ!!! Хто приготує? Хто??

Я студіював історію різних революцій – розчитувався і в «Капіталі» Маркса – я був неодним героєм революції захоплений і полюбив неодного найменшого героя-революціонера, що пролив свою кров³³. Але взятися до революції не нам було писано! Чи так дуже Відень ущасливив нас? Чи Петербург не давав доказів «любви»? Але взятися до революції без приготування... щоби не надармо гинув наш нарід; я взявся підготувати революцію – і трохи робітників мав за мало – все мало – і врешті сил не стало. Найбільше труду було при обчисленні сил!... Головнеж у революції обчислення сил. Ентузіазм – удар! Інакше не можна ризикувати революції – тим більше при нинішнім озброєнні. Мілітаризм! Держави зброяться і зброяться. Але ці озброєння ніколи не забезпечуть ніяких народів на землі перед найбільшим лихом людства – перед війною. А тим більше ніяких перед революцією. До неї мусять дійти напевно вже в цій війні! Вона – революція конечно, бо цар мусить піти в землю і не оглядати сонця на небі. Революція конечно, бо клерикалізм мусить перенестися на небеса та на землі вже йому не буде місця. Бог – велика сила, так, але для мене Богом це Правда, але тут на землі. Такому Богові я ніколи не спротивився. У Правді все містить: і справедливість і добро і – щож? Щастя для людства. Щастя поодиноких людей – це нераз нещастя народу! Чиж клерикалізм мавби панувати і по війні? Мусить ця війна зродити революцію! Треба вкінці використати війну проти неї самої. Війна мусить із своєї «правої» дороги зійти на «ліву» дорогу. Соціалізм мусить очиститися. До него взялися різні непокликані людці. Він сам мусить промовити своїм чистим ядром – своїм революційним словом! Святе письмо вже за старе – воно не спасе людськість!

Ах! Конечно. Конечно революція!

Може проясниться всім націоналістам-шовіністам – будуть мусіли інакше думати; і наші також! І може кращі одиниці серед нас зачнуть ідейно працювати для нашого народу...

Ідейно!³⁴

VI

Я вже мав другий раз нагоду почути як говорить Іван Франко зовсім свobodно, мов сам до Себе через довшу хвилю.

Проходжувався тоді звичайно повільнішими кроками мов по городі з квітами по своїм сальоні та мовив, що йому думи диктували. (Сідав лише тоді коли сам власноручно що писав.)

Спогади з молодих літ дуже яскраво виступали перед Ним. Все, про що говорив, бачив. Перетерпів. Мов ще раз – здавалося – стане молодим, вийде з хати і піде в народ.

Що хвилини інакше плили слова з Його уст. То ніжним і мелодійним голосочком, то за хвилю голосом глибоким а терпким; у таку пору переривав звичайно Великий Поет свою мову. Зараз потім виходили з Його уст слова з запалом і притиском, а по них було чути тихі звуки – мов несмілий спів якоїсь пташки.

Я, стоячи в сальоні (майже при дверях, що вели до передпокою, коло малої канапи) чув недвозначно, як мені лице то червоніють, то бліднуть. Була нераз хвилька, коли я майже не міг вдержатися на ногах і гадав. Що впаду, особливо, коли я побачив, як дрібні краплі поту виступають по франковому чолі. Великий наш І. Франко подумав собі – чує великий жаль до українських політиків, а головно до попів – і серце моє стискав біль.

Чим більше вдивлявся я у Франкове обличчя, тим більше вірив я, що це говорить не діючий чоловік, а Дух – сам Дух Великого Франка. І хвилини я майже не чув, хоч слухав, що Він говорить.

Деякі лише слова влітали мені, мов стріли, в мою голову й я їх затамив миттю і на все.

Але шкода мені було всіх інших слів Найдорожчого Франка. Щож робити? Він мовив – я слухав.

Тоді мені було вільно лише мовчати.

Цеж мовив Іван Франко!

Він мовив як пророк, як мудрець – як покривджений!

А яка гордість малювалася хвилями на Його лиці підчас Його мови!

Як часом біль кровавими чертами Його уст засуджував на смерть тих всіх, що Йому кидали колоди під ноги.

Мов у трагічного героя має статично виходили Його слова, коли згадував тих, шо Його нераз засуджували на смерть – та самі більше боялися проголошення засуду, ніж сам Франко смерть...

Правдивий Революціонер ніколи не боїться смерти – чи це революціонер-поет, чи революціонер-воїн!...

Вечоріло.

Іван Франко переставав говорити. Спокійний – по хвилі приблизився до мене, Своєю лівою рукою взяв мою праву, підніс трошки до горла і сказав:

«А ти, сину, чому такий зажурений, не маєш щастя, глядиш так на мене як би мене боявся... Скажи, скажи про що думаєш – може і ти що цікавого мені скажеш.»

«Я бажав би – відповів я по хвилі – повторити те все, що Пан Доктор сказали, а не годен»...

«Ти, молодий приятелю, більше думай про те, що я говорю, а не вдивляйся в мене як в образ. На мені вже ніщо цікавого не побачиш, хіба цю стару одежку та подерті пантофлі, чи черевики. До тебе мовлю, тож слухай!»

«Слухаю, та багато з того чую перший раз» – переконував я Великого Чоловіка, що так ласкаво до мене говорив, а я може негідний був слухати Його голосу і стояти при Його Особі. Я чув, що кожне Його слово звернене питанням до мене і висказане Його благородними устами наповняє мене щораз більшою любов'ю до Него. Якжеж – подумав я собі в той час – не має мій подив іти в парі з любов'ю до Івана Франка! Немає коло Себе ні одної рідної дитини, котра заговорила би до Него щебетливим голосом, то може я це зроблю... Та чи годен я Йому заступити сина... І я відважився сказати:

«Пане Докторе! Мій Батеньку, Найдорожчий із всіх батьків! Я Вас дуже люблю, дуже поважаю. Не має наша Україна лучшого батька від Вас. Не Ви її Син – а Батько!!! Душа Ваша її Мати!! Позвольте, щоб я нераз ще почув, як Ви говорите, я вже не буду мати більше щасливих хвиль у моїм житті від тих оце, що їх переживаю в цій хвилі. Буду Вашим слугою, кожний Ваш приказ виповню, буду слухати і чим лише буду міг прислужитися – а Пан Доктор може будуть такі ласкаві допомогти мені дещо записати з того все, що я чув тут дотепер»... і я приступив ближче Його лівої руки. Обняв Його найдорожчу постать і поцілував в ліве рамя.

«Так дуже мене полюбив! Іди, сину. Цілуй дівчину, ти ще молодий. Шукай, шукай щастя в житті; любов це також щастя – правда. А поцілуй ще більше щастя від любови. А чому ти мене так дуже любиш?»

«Чому – знаю і незнаю, але знаю, що люблю і це мені вистарчає. Люблю Пана Доктора понад усе!»

«Добре, сину, приходи навіть щодня – відповів на це І. Франко; поговоримо дещо, підемо на обід у ресторан, до цукорні на вечеру. (Ми нераз заходили в ресторан Вовка – ріг вул. Миколая³⁵ і Зибликевича³⁶, або в ресторан Стефанова при вул. Зибликевича, недалеко початку вул. Софії³⁷). В мене роботи є ще найменше на 20 літ! Коби лише жити!! Може як пережиємо цю війну, може будемо свідками великих змін і до цього якимось приложимо руки; бо революція неминуча! Заходи до мене коли-небудь – а весь день і ніч у себе! Куди мені ходити, будемо студіювати і писати».

Ті слова я вже докладно розумів – а як дуже я рішився, знаю лиш я сам і до кінця життя буду під їх враженням: Іван Франко сподобив собі мене а може і полюбив...

VII

По тих словах я попрощався дуже сердечно з Іваном Франком. Йдучи того вечора до дому я думав над цим, що Іван Франко до смерти вже буде журитися, що не міг разом з Драгомановим і Павликом всесторонньо підготувати український народ до революції. Прецінь – думав я далше – непотрібно цим журиться І. Франко, бо український народ є до великої зміни життя приготований і Ним Самим і Його Товаришами; що та праця Їх не принесла може таких наслідків, про які Вони Ентузіасти мріяли, це вже напевне не Їх вина, а тим більше самого Івана Франка не можна винувати в тому всему; що І. Франко Сам собі докоряє і жаліє неодного і що невдоволений – то це вже таке Його ідеальне Серце щирого Чоловіка і незвичайного Патрійота. Йому до останньої хвили життя буде здаватися, що Він зробив мало, дещо може і зле і хоч би жив не знати як довго, все буде над тим думати і все буде старатися з найбільшою енергією працювати.

VIII

Ніч з 4-го на 5-го вересня 1914 року була і буде мені одинокою, що я її не забуду; вона найкраща з усіх, що їх я в моїм молодім житті переживав і запам'ятав.

Я не міг заснути тої ночі, бо був немов приневолений думати про Івана Франка У цілій моїй голові немов звеніли Франкові слова і весь мій мозок був переповнений неодним словом І. Франка.

Мої очі бачили лише Великого Поета, мою в ті щасливі хвили найдорожчу Особу.

Серце моє відчувало превелику радість і мені здавалося, що воно з хвили на хвилю щораз то більшим палає вогнем і розриває сильними ударами мою грудь – із найбільшої любови до І. Франка – і що я весь згорю тої ночі.

Я не міг спати, бо Великий Поет станув нераз передомною мов з'ява, мов найкращий привид і я без вагання хотів вловити в себе, що це я бачу живу Особу Івана Франка, – що це на правду Він живий стоїть перед моїми очима...

Хоч я намагався замкнути очі й накрити їх коцом я таки бачив І. Франка цілого від ніг до голови і не міг ніяк увільнитися від цього привида-дійсности.

Чи я очі замикав, чи отворяв – я бачив одно: величню, могутню постать Івана Франка.

Він був легко похилений, приязний усміх роз'яснював ціле Його лице, прямо мені глядів в очі, але так дуже рішучим поглядом, що я Йому не всилі був довго глядіти просто в очі.

Легка дрож переходила мої сугуби... Я думав собі, що за цікавий привид серед ночі – і то не в сні!

По довшій хвилі я встав, засвітив (нафтову) лямпу і рішився ходити по покою. (Я мешкав тоді у Львові, при вул. Сенкевича³⁸ ч. 3. в партеровім покою³⁹ від подвіря; в цім покою дозволив мені безплатно мешкати адвокат Др. Теофіль Сроковський, рідний брат Костя Сроковського⁴⁰, автора «Новель», що вийшли накладом «Видавничої Спілки» у Львові в 1901 р., куди потім нераз заходив до мене Іван Франко.)

По кількох хвилинах сів я на кріслі та вслухався у відгуки гамірної ночі «воєнного» львівського середмістя; безнастанного їздили якісь «кінні» козаки, гуділи авта, піхота реготалася; метушня і якісь крики дикі-дикі поповняли простори.

І так незаметно, поволи став мені пригадуватися минулий день від ранку до вечора.

Мимоволі зачав я півголосом повторяти Франкові слова. І знову здавалось мені в таку хвилю, що Великий Поет стоїть ось тут при мені, що щось сказав в цій хвилі – а я слухаю, слухаю.

І взяв я перо в руки і став писати так як запам'ятав, так як міг собі найкраще пригадати.

Ох!

Коби все, що сказав Іван Франко до мене, запам'ятати і записати – думав я собі – і раненько побігти до Него і попросити, щоб вислухав мого писанечка, я Своїх слів.... Може щось додасть, дещо поправить, може пригадає мені неодну, бо шкода, щоб Його слова прогомоніли – і сліду по них не стало!

А може не захоче цього зробити... може скаже, що це не конче... може мусить зайнятися іншими вагомійшими речами...

А прецінь треба поспробувати – думав я далше.

І я став писати.

Весь минулий десь, усі вражіння, всі Франкові слова збилися мені в одну нерозривну цілість. Особливо всі слова Великого Поета стали мені тої ночі дуже а дуже важкими і я по написанні кількох слів, із тих, що їх так багато висказав до мене Іван Франко, перервав писання, бо мені видалося нераз, що ці слова вільно хиба лиш Самому Іванові Франкові поставити на папір, а не кому іншому...

Кілько то я ночий нераз давніше мріяв про Івана Франка! Бувало це нераз по розмові з Михайло Павликом, нераз по грудневих з'їздах, радикальної партії, коли то незлим-тихим словом особливо посол Др. Кирило Трильовський згадував І. Франка – першого радикала Галицької України – найкращого соціяліста серед українців. (Я, хоч молодий, брав участь у з'їздах радикальної партії як гість, впроваджений М. Павликом.) А кілько разів думав я про Івана Франка по прочитанні Його твору «Мойсей»... Кілько то разів я «Мойсея» залюбки читав – і цілий цей твір на пам'ять знав.

І ось я пізнав тепер Великого Поета особисто.

І ось Він мені являється серед ночі і дивиться просто на мене, а про це я вже ніколи навіть і мріяти не посмів.

Ось така настала ніч – така найприємніша ніч у моїм молодім житті.

По тих думках прийшли інші гадки:

Може Він, бідака, захворів... може нема кому подати Йому води... може спить неспокійно... може Його жена спить «на горі» (на першій поверсі віллі⁴¹), а І. Франко сам у своїй спальні в партері; може я повинен іти до Великого Поета серед ночі, не зважаючи, що царські салдати крутяться по місті і вигукують і панують-бенкетують... Може хоч підслухати під вікнами віллі Івана Франка, чи Він спить, чи може робить що іншого, коли захворів... може хоч здалека поглянути, що діється взагалі коло Його віллі...

А може таки писати, бо мрії серед ночі можуть бути лише мріями.

І я знову зачав писати.

Перед кожним словом, що я мав його написати, чув я якийсь дивний жах. Я вдумувався чи воно ввійшло добре в мою пам'ять, бо ж це треба повторити слова не якогось звичайного чоловіка, а великого – найбільшого серед усіх живих українців.

І неабиякою помочию ставав мені привид Особи Івана Франка серед ночі.

Хоч привид це був, але якжеж у палкім молодечім захопленні я вірив, що це таки сам Іван Франко тут близько при мені серед ночі...

І дійсно, добре тоді я почував себе, добре мені було з тим привидом, що його ніколи не забуду: то являвся мені при столі Іван Франко, то знову на хвилю відходив десь у нічну темряву...

Як можна буде забути цю ніч – думав я собі вонаж не така як не одна інша; що не можу спати, то розумію, але якаж це превелика радість для мене, думав я дальше, що чую, що набираю щораз більше сили й охоти до рефлексії над недавно минулим днем і до писання і вдоволення з того, що вже ранком буду з Іваном Франком розмовляти і попрошу, щоб вислухав мене, бо маю Йому щось прочитати...

І я писав, пригадуючи собі слово за словом – але яка це була тяжка праця. Я ж дрожав, бо кожне слово Івана Франка це – золото! Осторожно, поволи, подумати треба, бо це мовить Іван Франко!

Щож могло мене тішити? Лише це, що я з хвилі на хвилю більше й більше вірив, що дійсно говорю серед ночі з безсмертним Іваном Франком, з нашим найбільшим Духом, що знає судьбу многострадального українського народу, що говорю з його Пророком, який повний величі і трагедії сміло глядить у майбутнє українського народу і знає наперед це майбутнє і читає щастя й горе (– бо без цього не йде –) грядучих поколінь свого народу.

І я вдивлявся залюбки в прекрасну постать Івана Франка, як лише вона мені серед ночі з'являлася. Я бачив Великого Поета і питався: чи це Дух, чи може ні?

Що це за розкіш була хоч хвилю приглядатися йому! Який гарний мущина, який живий, які виразні черти обличчя – хоч старий вже літами, але виглядає

цілим собою як герой – які мудрі, бистрі очі; хвилями неспокійне лице, але лю-бо дивитися як воно змінюється: це почування Поета так діють, тому вигляд Його лица так змінюється; на цілім лиці відбиваються болі й радощі Великого Івана Франка. То раз грізне Його лице – як местника – то знов поважне й су-воре й замкнене в собі – як ученого; то мрійливе, зболіле – хвилями усміхнене як поета; то рішуче, повне себе – як пророка; то задумане, мраморне, таємне – мов вирізьблений маєстет Генія самим Фідієм⁴²; то лагідне як батька, що хоче пригорнути до себе всі свої діти – весь український народ.

І слова Івана Франка, слова, що їх я чув у цій хвилі ще давніше чув! Раз вог-нем, раз їдддю переповнені – то знову всі разом глибока правда; за хвилю – з них ллється гірка отрута – то знову вони солодкі, лагідні, приманчиві.

Цілу ніч з 4-го на 5-го вересня 1914 року провів я на писанні – немов розмові з Іваном Франком.

IX

Настав ранок 5 вересня 1914 року. Сонце сходило: Його на пів ясні проміння освічували поневолений царськими катами Львів. Я вийшов з дому. Вулицями середмістя (коло готелю Жоржа) марширували довгими рядами фронтовики; і кіннота було багато; попереду деяких відділів їхали на здорових конях попи в високих, округлих, чорних шапках; з під них звисало довге волосся, що мов густою гривою вкривало карки і частину плечей. В руках держали ті «божі» слуги хрести, прикріплені ланцями до попівських товстих карків. Довгі боро-ди тих військових попів додавали їм страшного вигляду і рабського почуття обов'язку. Лиця тих попів вистрашені, очі скісні, дикі – огидне вражіння наза-гал. Разом з військами їхали ці «відважні» попи на фронт, на Перемишль, на Вену...

Я біг мерщій до Івана Франка. Під сорочкою на грудях були в мене папери, що на них писав я цілу ніч те все, що до мене мовив вчора мій найдорожчий Поет.

Я біг і думав: як там те все понаписуване!... Що з того буде? Що скаже Іван Франко?... І я біг скорше і скорше, щоб якнайскорше побачити Івана Франка.

І я добіг. Перед віллею, на стежці під вікнами сальону, побачив я мій най-більший ідеал: повільною ходою проходжувався Іван Франко. Був одягнений в звичайну темно-сіру маринарку, такоїж якості штани, без криття на голові. (Нераз любив Поет ходити по покою в шапці при отвертих вікнах.)

Коли я минув фіртку і йшов по кам'яних сходах перед віллею, Іван Франко, що сюди якраз спрямував свої кроки, усміхнувся легко, побачивши мене і лагідно промовив перший: «Добридень!»

«Поклін п. Докторові!» – сказав я майже рівночасно і в цю саме хвилю запи-тав мене Іван Франко:

«Щож цікавого? Такий з тебе ранній гість! Чомуж ти, сину, так досвіта біжиш до мене, може і що нового в місті, бо це війна, місто може переходити з рук до рук, наступ, відворот, підступ – війні є всякі несподівані дива»...

«Ніщо такого незвичайно нового; москалі йдуть на фронт цілими полками; неодного спокійного горожанина вони вже – як дехто каже – на передмістях ограбували; черкеси мають бути найнебезпечнішими; особливо бояться їх жінки і діти. Тут і там – скрізь так говорять – збещестили москалі багато жінок і це викликає найгірше вражіння між людьми... добре хоч, що ще не вбивають... «в імени воєнного права». Так я сказав.

«Війна, дитино, війна!!» – мов придавлений тяжким болем сказав тихо Іван Франко.

«А я – прошу мені повірити (продовжував я розмову) – хотів прийти подивитися що роблять п. Доктор і поспитати, чи може знову які «гості» на заквартирувалися до віллі».

«Дотепер спокій, але можуть ще надійти» – з усмішкою сказав Іван Франко і зараз говорив дальше: «Коли ти, сину, прийшов так рано до мене, то підемо трохи на прохід і поглянемо з вищого місця на місто, потім поснідаємо і поговоримо дещо на нові теми; ходім!»

І так як стояв вибрався Іван Франко зі мною на прохід. Ми зійшли кам'яними сходами на вулицю, зачинили добре залізну фіртку і пішли на ліво, а потім зараз на право, куди веде вузька вуличка на невелику площу, що розложилася у стін невеликого узгір'я, засадженого досить гарно деревами, що мало назву (може ще і не офіційно) «парк Йордана»⁴³.

Коли ми доходили до цієї вузької вулички, що на початку вул. Понінського майже незамітна (вул. Понінського назвала радянська влада іменем Івана Франка) – отворилася ліворуч від мене маленька фіртка в паркані, що огорожував плебанію костела св. Софії, і в ній станув малий хлопчина з ліхтарнею в руках і дзвінком і дзвони; він ждав на священика. Зараз (заки ми дійшли) вийшов священик з т. зв. найсвятішими дарами і спрямував свої кроки вділ також тою вузьенькою вуличкою.

Іван Франко на момент задержався, подивився на хлопця і священика і сказав:

«Я не клякаю, бо не могу повірити до нині, що наука Риму і всіх католицьких теологів є правдива; а ти, молодий чоловіче, як хочеш, то не дивися на мене і клякай; моя совість до тебе говорить: остаточно – це дуже гарний звичай⁴⁴. Священик приходить до хорого, несе йому Бога! Коли той хорий в це вірить, тоді щастю нема кінця. Всі (довкола хорого) щасливі, вдоволені; всі тайни ясні, зрозумілі, можна спокійно вмирати і прямувати просто до райських воріт, а там життя вічне, веселе, безжурне! (Тимчасом священик вже давно перейшов і я навіть не завважив добре куди він пішов, а Іван Франко говорив дальше:) Але коли блище приглянутися римо- чи греко-католицькій науці, прослідити теологічні

правди, ложжю годовані, обманством плекані, солодким словом прикрашені, тоді та «наука» зачинає свій блудний танець. Шкода нею займатися, шкода про неї думати, бо вона може вказати дорогу «до неба», але такого неба, що там кожний «щасливий» – безумний, безкритичний дурак – темний – взагалі не чоловік. Щож більше, навіть не звір! Бо кожний звір жіє після своєї звірячої природи – навіть тресура⁴⁵ не дуже його відзвірить. А скільки то людей не жіє після людської природи, що більше! – проти природи! – і то лише тому, що релігія загнуздила у серце чоловіка і він гірш звіряти!! А попи свое: чоловік без релігії – звір! Тому то й вони дещо гарного, приманчивого додали до всяких релігійних звичаїв; попрацювали над створенням ріжних обрядів і практик. З бігом століть ріжними-преріжними способами з'єднали собі людей ті «приятелі людей»...

Ціле щастя для людства, що правдива наука, основана на чоловіком відкритих законах природи, на досвіді, відкидатиме й нищити всякі «закони» релігії, що веде на манівці думання, в темряву страху і непевности, в якийсь хаос, мабуть в той сам хаос, що з него мусіла виходити релігія колись-колись.

А коли початок релігії хаотичний, без зв'язку, без льогіки – і такою вона довгі століття і ними – то лише до хаосу може довести всіх своїх визнавців і приклонників і покровителів...

«Не убий, не убий!!! Так, так!! А який це хаос – війна! Всюди ллеться кров мов вода, а пощо? І ні релігія, ні чудо, ні папа не можуть повздержати поганих рук, що вкладають меч у інші слабі руки. А кажуть своїми диявольськими язиками ті великі, могучі, релігійні, з хрестами на коронах царі, королі й їхні трабанти.⁴⁶ «Війна! Бог поможе! Ріжте ворога!» Подивіться, послушайте, що вони говорять!

Погляньте, люди добрі, на минулий світ! Загляньте в історію! Кілько там воєн! А кожна війна – це нечесне діло, це погань, погань над усі погани! Свята лише революція! Нарід, що зриватися до боротьби в обороні своїх прав або щоб пімстити свої кривди – ненадармо проливає свою кров. Побідить революція пригноблених і придавлених, побідить!»

«А як п. Доктор думають про молитву? Я вже від кількох літ не молюся і з тим мені незле. Прецінь і переконався, що много людей, що дуже часто моляться і якісь вони мимо того дуже погані люди» – сказав я, коли Іван Франко перестав говорити.

«Мій сину, я щодня молюся, вже більше ніж сорок кілька літ; моя молитва коротка, складається з кількох слів: “люблю поневолений нарід, люблю його щодня!”

Моя мати навчила мене іншої молитви, батько перед велів мені молитися такими звичайними словами до Ісуса Христа, до Матери Божої, але якомсь не довго я молився; дивно мені було, коли я молився. Але признати мушу, що під час молитви мусів я чомусь думати про свій нарід, про його біду, недостатки, вічно тяжку працю і проте якраз, що він безталанний все молиться і радо спішить до церкви – і – в неволі гине...

Коли молитва має стояти йому на перешкоді до революції, до захоплення за оружжя, то відкидаю цю молитву як найбільше ворожу силу моему народові! Чому він во вік має молитися і гинути в кайданах?? О!... ні!! Радше нехай покине всю свою релігію, всі свої християнські переконання і нехай вже раз – може в останнє – захопить за меч і ударом усіх своїх рук потрясе цілою своєю землею⁴⁷. Нехай раз збудиться з просоння цей наш непочатий ґрунт!

І вся та молитва нінащо!

Зате тепер будуть інші молитви відмовляти і ті, що дотепер молилися і ті, що приказували молитися – якщо не зараз, то вже за недовгий час! Буде це голосна молитва, всі ангели і чорти будуть її слухати!!»

Важко зітхнув по тих словах Іван Франко і сів на лавку, що була перша з краю дороги, куди можна було йти під гору до альтани.

«Там з гори поглянемо на місто, щось може побачимо; а ось ідуть якісь москалі, поспитати треба з якої губернії, може не схочуть сказати, а може знайдуться які відважніші» – глядів Іван Франко на 9 салдатів, що зближалися поволи до нас, а говорив притишеним голосом.

Солдати зблизилися на яких 10 кроків, а Іван Франко промовив до них голосно і радісно:

«Здоровенькі були хлопці-молодці, мої українські соколи! Куди вам дорога туди за містом? Сідайте на часок коло мене, поговоримо хвилю, но! Ви, бачу, наші люди, з якої ви губернії, а довго в салдатах, бачу ні, ви молоденькі всі – а що роблять ваші матері, батьки, браття, не одна дівчина за вами плаче, що?»

Всі салдати поставали, поздоровили Івана Франка чистою українською мовою. Він встав лівою рукою «стискав» їх руки і дуже тішився, що має нагоду поговорити хвилю з братами зза Збруча.

«А що я відгадав, що ви українці?!»

«А Ви українець?! Ми чули, що тут жіє багато українців і що їм тут дуже погано, бо ґермани і поляки дуже знущаються над ними, що зараз буде їм лучше, бо цар-батюшка заведе новий лад і буде краще жити усім хахлам зі всіма русскими, бо «адін» цар буде нас усіх «храніть» – і українців тоже»...

«А ви, браття, з Київщини, чи з Полтавщини?»

На це питання відповів один з салдатів, що виглядав на 25-26 літ, так:

«Є тут чотирьох з Полтавщини, решта з Київщини; наші батьки, матері, брати, сестри, дівчата живуть дома; добре нам було жить, хліба, сала, сахару доволі; лише война, от що! Таке время! Нам говорили, що як возьмемо Вену, то буде зараз мир і підемо до дому; повернути б нам якнайскорше!»

«Мої діти – перервав йому Іван Франко – Вена ще дуже далеко; я там був довший час. Хто знає чи ваші салдати здобудуть цю велику столицю – щось я не вірю в це. Ґермани, Ґермани, але Німці – вони нам невеликі вороги, лише «найяснійший пан цісар» і його камарилля – ті можуть нам найбільше пошкодити; а вони вже не раз нас навчили!! К сам нарід німецький, чесні

Німці – прекрасні люди; зате поляки – це вже гірша справ, а головню шляхта – це людоїди, буржуї, пани, підпанки, попи, матечки – от сволоч! Тут корінь нашого лиха; що й казати, біда ще гірша в тому, що війна не знищить, не викоринить того зла!»

І на хвилю замовк Іван Франко. Салдати отворили широко очі і вдивлялися в Поета під час, як він говорив.

По хвилі запитав І. Франко салдатів:

«А чи умієте читати і писати, мої любі хлопці?»

Той сам салдат, що говорив перед хвилею, сказав на те:

«Всі уміємо читати і писати, але «па русскі».

«Ну, щож?! Така велика штука читати по українськи, коли вмієте по російськи?»

Салдати мовчали, поглядали один на другого, а тимчасом Іван Франко дальше ставив питання:

«А де ви ходили до школи? А що читали? А знаєте хоч одну пісеньку великого Шевченка?»

«Вот, чимжеж він такий великий – Шевченко?! Есть ще більші від него! Знаємо, знаємо; і Мазепу теж знаємо; але Мазепа – це сволоч – а Шевченко – це звичайний чоловік, написав»... вирвався молодий, а хитрий «малорос», – але скоро йому перебив І. Франко:

«А кого, кого більшого знаєш від Шевченка, молодий друже, скажи, скажи!»

На таке палке бажання відповіді сказав той миттю тої салдат:

«Вот, пан, ну щож, а Ви панімаєте що таке пісателі – наші і русскі? Вжеж русскі не те, що наші!! Але чимжеж бесідувати? Нам зараз нужно поступать у квартиру; завтра побесідуем!» Так закінчив свої «мудрощі» той грамотний салдат.

«Так не харашо, Зіновій Петровічу, коли знаєш, скажи, а ні, то не будь премудрий! Ти де ходив у школу, ти знаєш неодно» – лагідно научив того салдата один його товариш, що дотепер не сказав ані слова.

«Зараз война, нет літератури!» – дав коротку відповідь той добрий знавець писателів.

«Вам спішно – но будьте здорові, може ще побачимося, може поговоримо» – сказав на прощання Іван Франко до молодих солдатів.

Всі салдати – крім двох – почали скорим кроком віддалюватися. Деякий з них сказав щось під носом на прощання; лише двох – видно дещо свідоміших – остало по заду і на віддаль двох кроків сказало тихо до І. Франка:

«Пан, не дивуйтесь, ми всі, так як і Ви, любимо Шевченка, але тепер воєнне право! Він і так не повстане з могили, а нас можуть поставити перед воєнний суд; по війні може ми іншим словом побесідуємо з Вами.»

«По війні – цілком інша буде мов, мої любі діти! Але от бачите тепер – в таке страшне і люте время – на непочатім ґрунті тяжко й добрим плугом орати» – закінчив розмову Іван Франко з салдатами.

«Спасибі!» – відповіли ці два салдати й побігли за своїми товаришами.

«Здорові були! Хай вас Бог веде у кращу долю» – докинув за відходячими салдатами Іван Франко.

Х

«Так, бачиш, мій сину, так ми нещасні! Лише рот отворить, трохи язиком рушить і цілий українець вже готов»⁴⁸ – сказав до мене Іван Франко, як вже зовсім віддалилися салдати.

Потім Поет знову сів на лавку і довго мовчав. Щось думав, думав, хитав головою, врешті решт промовив:

«Кров і молоко, хлопці здорові як дуби, лише печать цареславія на молодих язиках. Коби їх мозок інакше думав – трохи інше булоби їх деяке слово – от хоч би як у тих двох останніх – а так знову воєнне право, а перед війною – тюремне право, нагайка і хліб і сало. Але не все пропало! Війна хоч стільки принесе добра нашому народові, що він врешті решт зірветься, потопче трохи і напише нове право! А тимчасом ходім додому».

Ми пішли до віллі, тут поснідали. При сніданню попросив Івана Франка, щоб був так добрий послухати читання моїх записок, що їх маю при собі. Поет на це згодився і я став відчитувати те все, що Він до мене говорив від хвили, як ми пізналися. Іван Франко дуже радо і з увагою слухав мого читання. Доволі часто поправляв неодна і при кінці встав від стола в їдальні і сказав:

«Можем, приятелю, записувати. Колись те все зараз перередагуємо і зробимо цілість, що буде причинком до зрозуміння моєї особи і зміни деяких дотеперішніх моїх переконань⁴⁹. Шкода, що нема такого, ми разом обговорилиби неодна питання і неодну справу, навіть політичну. З Бандрівським⁵⁰ тяжко, бо він ні політик, ні письменник. Деякі визначні повтікали до Відня, а їх там царські ґенерали хочуть відшукати. Но, але скорше наша сметанка верне у Львові, ніж цар затріюмфує у Вені... Павлик є на місци, але і з ним тяжко, бо він все мудрійший від мене⁵¹; але і треба відвідати його, побачимо. А може Твердохліб?! Треба буде поговорити, коли прийде до мене.»

Так нам зійшов час до полудня. Мені здавалося, що це одна хвилька. Я щераз незвичайно вдоволений попрощав Великого Поета і пішов до дому. Аж тепер по обіді, я заснув спокійно твердим сном.

Задвонив хтось дзвінком з вулиці до дворника Семена Івановича Колодія, по вул. Сенкевича № 3. Було около шостої години перед вечером. Це батько мій хотів вийти, але я перебіг його і побачив у брамі Івана Франка його й його дружину. Батько мій виходив за мною і коли він також побачив Великого поета, дуже втішився і здивувався. Обоє франки підійшли кілька кроків блище до мене, я витався з ними дуже а дуже і сказав:

«Доволі радісних хвилин пережив я через перші три дні нашого знайомства, але ось зараз яка велика честь для мене! Ви потрудилися до мене. Просимо блище.» Обое Франки послухали. Переступили наші низький пороги сутеренної кімнатки і посідали на кріслах.

Це знову неожидана хвилина моїх радощів і вдовolenня й упоїння... Іван Франко в моїй хаті – з дива я не міг зійти – ще зі своєю дружиною.

За хвилинку надійшла моя мати, звиталася, познайомилася.

Франко перший встав говорити:

«Знаю вашого сина Мар'яна Семеновича⁵² вже від трьох днів; добра і гарна це душа, Семене Іванович; припав Мені до вподоби. Хоча він вже молодець-парубок, та всетаки я прийшов прохати: Дозвольте йому ночувати в мене, бо ми обое – люди вже старші – не хочемо на ніч оставати самі в віллі.

Я дуже радо на це згодився. Мій батько і мати прийняли достойних гостей чим хата богата, але жена Івана Франка не хотіла нічого перекусити, зате сам Іван Франко випив чаю може пів склянки, вкусив два рази хліба, поговорив дещо і втрійку вибралися до віллі Поета. Як ми були на вулиці Академічній, пригадав собі Іван Франко, що треба купити вина, а іменно «перлу Адріятику» і в тій цілі вислав мене до фірти Дідоліча і Прпіча⁵³, де я купив дві бутельки. Було це легке, червоне і дуже дешеве вино, яке залюбки пив Іван Франко вже певно від давніших літ, а тепер також. (Пізніше від січня 1915 р. заборонили лікарі пити Іванові Франкові це вино, бо myocarditis⁵⁴ розвивалося і воно вже не помагало, а шкодило Великому Поетові.) Франки тимчасом ждали на мене. Коли ми прийшли до віллі, здивувало мене, що вона не була зачинена, а всі ключі були в дверях.

«Чому – питав я – панство лишили так свою хату на «або-або», прецінь міг хтось непроханий ввійти?!»

«А чиж я тут маю скарби?? Мої сусіди мають добре око, тож свій злодій не зробивби нічого злого – хиба чужий ізза Збруча, а тоді булоби їх більше, тож хочби було і позамикане усе добро, порозбивалиби замки і заквартирувалиби ся і ждалиби спокійно, коли надійде хазяїн, чи хазяйка» – весело розговорився Іван Франко.

Іван Франко ввійшов до їдальні, а за Ним Його жена п. Ольга пішла зараз до кухні приготувати вечеру і за кілька хвилин була вже вона на столі в їдальні. Перед їдою змовила п. Ольга шепотом коротку молитву і перехрестилася. Іван Франко же не звертав на це уваги, сидів спокійно при столі і ждав терпеливо.

Вечеря складалася з вареного телячого м'яса, подушеної бульби, хліба, масла, чаю і вина. Дуже малу порцію призначила п. Ольга для себе; для свого мужа принесла вона покришене вже на кусні м'ясо на тарілці; кусні були доволі малі. Ця порція виглядала може в троє більша, що її мала їсти п. Ольга.

Франко взяв у ліву руку ложку, поклав її на тарілку, а на цю ложку Йому п. Ольга набирала кусні м'яса осібно й бульбу осібно. В хвилі, коли І. Франко

заїдав, п. Ольга краяла собі своє м'ясо на порції – так на перемену покришилися їдою зі своїх тарілок обоє Франки.

Я дістав найбільший кусень м'яса, багато бульби і масла на свою тарілку і ледве міг те все з'їсти. Іван Франко дивився на мене весело і говорив: «Тепер я тобі, молодий приятелю, диктую, але те, що маєш їсти і пити, а дасть Бог діждати завтрашнього дня буду що іншого диктувати. Постав фляшку з вином до води, нехай буде трохи холодне, бо леду доволі дістати; це по гарячим чаєм прохолодить нас зимне вино, а вночі розігріє.

Останні кусні м'яса з тарілки з'їв Іван Франко той спосіб, що знизив голову до тарілки і три чи чотири кусні телятини взяв устами в рот; п. Ольга зараз дала закуску з кусника хліба з маслом просто зі своєї руки і Поет вдоволений подякував їй за те. Взагалі через цілий час, як Іван Франко їв м'ясо з бульбою, п. Ольга краяла хліб також на малі кусні, смарувала маслом і подавала своєму мужеві.

Коли потім перед кожним з нас стояв вже чай, Іван Франко взяв в ліву руку малу ложечку і, набравши чаю, поволи дув на него і споживав його зі смаком і охотою. Гарячий плин ароматичного китайського зілля – як сам любив назвати чай – любив Іван Франко дуже посолоджений. Він говорив під час пиття чаю більше ніж тоді, як їв м'ясо.

«Чай найлучшого сорту п'ють на світі: цар, мандарини⁵⁵ і мікадо⁵⁶, а ми, звичайні люди, який попаде. У нас польські «wysiewki»⁵⁷ найлучший чай, тож і ніні його попиваємо, хоч Львів від кількох днів непольський; але... коли він буде український, то треба буде довго ждати.

«Хиба по наших аж кістках» – шуткуючи легко додала п. Ольга.

«Нехай буде і так, але буде, наші діти напевно діждуться того» – докинув Іван Франко.

«Як не загинуть десь далеко від нас» тужливо і майже дрозжачим голосом додала п. Ольга.

«Чиж кожному жовнірові писано накласти голову серед поля під цей лютий час?» – поважно поставив питання Іван Франко.

«Коби лише не моїм дітям! Боже, Боже!! Скільки це в труду я вложила в ті мої діти, а зараз цісарі, царі, королі гонять за словом і йде молодь на різню і кров ллється; коби недовго! Коби Бог дозволив побачити їх! Були, були і вже й нема... і то всі до одного! Четверо їх було; одно вмерло (син Андрій); друге пішло з дому кращої долі шукати (це донька Анна); лишилося двох соколів (це Тарас в австрійській армії і Петро в українським січовім війську) і хто знає коли вернуться, як не загинуть» – бідкала півголосом п. Ольга.

«Не журися, не журися!! Я маю надію і то велику що таки вернуться і допоможуть як не мені то хоч тобі, моя любя! Твої очі довше на Тараса і Петра глядітимуть, ніж мої! Бачиш між людьми є ще багато звірів вони жадуть крові. Наука, філософія, навіть релігія (захвалювана) ще так високо не піднялися, не дійшли до цієї досконалости, щоби раз на все покінчити з війнами, щоби вони

не оплюгавили історії людства. Щоби війнам зробити раз кінець – треба бодай хоч європейсько-азійської революції, треба щоб народити потрошили трони, щоби запанували над тиранами, завели новий лад»... успокоював свою жону Іван Франко.

«Іди, іди ще нині роби революцію! Я цікава чому Ти її донині не зробив. Січинський убив одного, Тобі треба було вбити другого, Павликові третього і так дальше і може за вами вішов би народ»... перервала п. Ольга свому Мужові.

«Не так воно скоро, не так воно легко йде! Революція, що наближається буде в Європі найгеніальнішим твором політичного Духа Правди! Ця революція буде зривом мільонів! Догори ногами буде виглядати Європа по війні отій страшній, що тепер її початок! Хто дожіє, побачить» – пояснював дальше Іван Франко.

«Коби, знаєш, по цій війні і революції не дійшло до ще грізнішої війни! Що ти знаєш?! Як то? Революція має спалахнути в цілій Європі й Азії, може в Америці і так дальше?» – дошкулювала п. Ольга питаннями свому Мужеві.

«Якщо це вимагатиме природний розвиток революції по тих всіх війна в історії людства, то може буде якраз так як Ти кажеш! Побачимо» – відповідав дальше Іван Франко.

«Не – побачимо – але кажи як думаєш і що бачиш і що буде з Україною, Твою найдорожчою Україною: Як то? Ще не прийшла її година?» – домогалася ясної відповіді від свого Мужа п. Ольга Франко.

«Буде, буде вільною, не бійся! Не журися!! Може не зовсім така вона буде якою бажав би її бачити бо ляшеньки-воріженьки добре узброєні, але і межі поляками найдуться щирі люди і їм війна докучають! Я перед тобою, моя любя, щирий навіть довгий вік від цієї війни може бути Україна в неволі, але не в такій в якій була до війни ось цієї. Будь певна, що ми ще неодна перейдемо пекло, але це вже будуть останні жертви нашого народу... Я вже того щастя і того пекла не діждуся, щось так мені бачиться, але може хоч початок відродження побачу. Може діждуся кінця війни і початку революції, великої, кривавої»... – говорив дальше Іван Франко.

«В неволі? І по що її? Що? Ти нині не умієш говорити...» – питала дальше п. Ольга.

«Умію і знаю!... Не мені судилося все найкраще і найлегше завершити, хоч як я високо літав... Прийдуть другі може докінчуть те, чого я ще не докінчив»... поважно і взадумі висказував слово за словом Іван Франко і в кінці мене запитав:

«А ти, друже, як думаєш?»

«Ми, українці, повинні з'єднатися! Поганий час, але від него багато залежить. Своєю власною силою царських військ не розіб'ємо! Мусимо допомогти німцям прогнати москалів із нашої землі, що нищать, а наш політичний провід нехай подумає як дальше вести політику» – сказав я.

«Так, треба, щоби звідси уступилися царські⁵⁸ москалі на чотири вітри – підхопив І. Франко і дальше говорив – але хто їх вижене? Сама Австрія не

буде в силі, а хочби й була, то політика Вільгельма II⁵⁹ не допустить цього, бо і він схоче тут мати свій уділ. Поляки неабияку ролю хочуть також заграти; Пілсудський⁶⁰ незлий політик; а ми українці також з тими всіми войовниками схочемо бити царя і його москалів-сатрапів – аж страшно буде царським салдатам»...

«Як зачнуть утікати – докінчила п. Ольга – то аж зупиняться на Дніпрі; а Ти тоді будеш вдоволений і радість Твоя буде безкрай».

«А лише що зробимо з Поляками, які тоді саме піднесуть голову і схочуть нашої землі?» – поважно запитався Іван Франко.

«Но, маємо «Січ»⁶¹ – може муситимуть числитися з цею організацією» – відповіла п. Ольга.

«Не організацією – скоро поправив Іван Франко – а військом українського народу. Боюся лише одного: коби то наше військо не було за слабе! Поляки таки можуть призбирати більше війська, ніж ми і треба буде серед великих труднощів нам боротися; бо щож, поляки схочуть все завоювати! Не знати хто серед наших політиків не стратить голови і хто зуміє повести так зручно нашу політику, щоб ми знову на сто літ не зійшли з арени».

«Ти думай, думай, але – що буде з нами, не знаєш; бачу, тяжко сказати; Ти все знаєш, як сядеш і пишеш – тоді Ти не той, що тепер! Я вже дякую за товариство, йду відпочивати, а ви пийте вино і лягайте спати».

По тих словах п. Ольга Франко встала від стола і пішла на перший поверх своєї вілли, поздоровивши нас словом: «Добраніч!»...

XII

Ми оба відповіли шановній газдині так само і остали ще трошки при столі. По хвилі велів Іван Франко налити собі пів склянки вина – так само і я собі налив; ми пили і розкошувалися «перлою Адріятику». Воно було лагідне вино і давалось пити. І. Франко пив прямо зі склянки, держачи її лівою рікою при малій помочи моєї руки.

«Біда – бачиш – сину з моїми руками; я на руки паралітик. Яюсь ще трохи сильна моя ліва рука! А то не написавби чоловік ані слова, а з диктуванням біда ще більша. То так доки зможу писати лівою рукою – доти й працюватиму, а потім ще побачимо» – намов оправдувався Іван Франко, що потребує помочи хоч невеликої.

Ми випили при столі три рази по пів склянки вина, вийшли потім на город⁶², походили майже мовчки з пів години і вернули до вілли.

XIII

Тепер показав мені Іван Франко де буду спати.

Входячи коридором з кухні до їдальні (в партері) в першій покою на право, була спальня Поета – досить великий pokій з одним вікном зверненим до півночі. За спальнею була бібліотека Поета. Двері до неї були зачинені і перед ними стояло звичайне залізне ліжко, що на нім спав Іван Франко. (До бібліотеки не було туди входу; до неї було можна зайти з передпокою від фронтального входу). Від вікна у спальні, менше більше на метр, напротил Франкового ліжка, біля стіни стояло друге – майже таке саме як перше – залізне ліжко. На тім ліжку мав я спати.

«Ось тут, мій сину будеш спати, а я ось там. Ти певно не віриш у забобони і не будеш боятися, коли тобі скажу, що на тім ліжку вмер мій син Андрій. Ну щож – вмирати треба! І до мене може цієї ночі заглянути смерть... війна, літаки, кулі, бомби... іншого ліжка для тебе не маю. Постіль – як бачиш – чиста, подушка велика, багато в ній піря, коців чистої вовни аж два, буде тобі вигідно і тепло. А тепер добре слухай: Може буде тобі трохи на перешкодi рух моїх рук! То прости мені це! Я хоч цілий, коли положусь, лежу спокійно горілиць, бо ані на лівий бік, ані на правий, а не годен пожитися, нераз мимоволі, нераз з болем або й не з болем – рухаю руками: то правою, то лівою. З цим мені добре, це немов одинокий лік на параліж тих нещасних моїх рук. Нераз лежу в ліжку і чую як намов розпаленим дротом пече мене якийсь чорт, як неначе рве на кусні моє тіло, як немов під кости підкладає розпалену бляху!... Колиж я рухаю довший час одною і другою рукою, оперши лікті до подушки, стає мені легше і вкінці по двоє-трьох годинах засну. Нераз не можу спати цілу ніч. Цікаво, що вдень не відчуваю цих болів у руках, лише в ночі. Лікарі якісь такі дивні, кажуть, що це ніщо страшне, що це перемучені нерви. Рідко буває, що ті нерви спокійні. Нераз, а це правда, рухаю з при звичаєння руками – так вже від кількох літ – коли лежу. Здається мені, що вже від того не відвикну до смерті і незле мені з тим; лише другому – тим більше, коли він спить в тім самім покою – може бути воно прикре і дивне. Але ти накрийся з головою, потім слухай. Найважніше те: коли я тебе мусівби збудити серед ночі, будь так добрий, встань і поможи мені вдечім, якщо я потребував би твоєї помочі. Коли ти те все добре зрозумів, то можеш вже йти спати. Добраніч!».

«Добраніч!» – відповів я.

Так змалював Іван Франко свої фізичні болі.

Ми розібралися без світла в покою. Іван Франко розібрався Сам без моєї помочі. Навіть черевики умів зняти без помочі рук, притримуючи лише один черевик другою ногою. (мав тоді Іван Франко на ногах гладкі черевики з вільними вже досить по обох боках (як кістка в носі) гумами; в тих черевиках, що

я їх нераз чистив, ходив Іван Франко аж до своєї смерті). Штани і маринарку (був без камізолі) поскладав на кріслі, що стояло біля Його ліжка в ногах. Положився не відмовляючи молитви й накrywся ковдрою, що під нею було майже свіже а часте й біле мов сніг, простирало. (І. Франко лежав головою до печі, отже очима глядів просто в вікно, а я головою до вікна, отже очима я міг глядіти просто в лице І. Франка. Рано кинув я оком по спальні – ніде не було найменшого святого образка.)

«А що? Вже добре лежиш? А накrywся добре! Покій звернений до півночі, мури не дуже ogrіті сонцем, навіть часом підходить трохи вогкість, особливо зимою, але не дуже» – лежачи вже сказав І. Франко.

«Мені дуже добре, п. Докторе, а як вигідно, – відповів я. – Приємно, що я тут в однім покою з Іваном Франком».

«Ти вже мною – як бачу – досить потішився, досить ми оба наговорилися і поплакали і посміялися; тепер спи, бо рано треба вставати і братися до праці. Що я маю робити знаю, а ти що хотівби робити? Кажі отверто» – дальше говорив Іван Франко.

«Я ще не знаю, але все зроблю, що лише п. Доктор скажуть; прошу сміло приказувати, а може і сам догадаюся що треба зробити. Прошу лише все мені звернути увагу, чи п. Доктор вдоволені, чи ні» – відповів я, поволи, бо думав, що кожної хвили може зачати говорити Іван Франко.

«Дасть Бог щасливо діждатися завтрішнього дня, подумаємо, поговоримо; а тепер – коби якнайскорше заснути; а ти дуже хочеш спати?» – питався Великий Поет.

Я взагалі немав охоти спати, але чемність вимагала, щоб сказати: «так, хочу спати», бо І. Франко повинен добре відпочивати через ніч і я сказав:

«Поволи чую, як вже йде до мене сон, але боюся твердо заснути, бо я хотівби все сповнити, чого забажалиби Пан Доктор».

«Спи спокійно, спи; як мені що буде треба, то я маю ще на стільки сили, встану і тебе збуджу; спи, спи; добраніч! Щодо мене, то я сам нераз не знаю, коли то сон приходить до мене; а велика мука, коли не можу спати» – говорив І. Франко.

Тепер – я думав собі дальше – треба вже тихо лежати і ніщо не говорити, чи що Сам Іван Франко зачне розмову.

Довшу хвилю був спокій. Ніхто ніщо не говорив. Я чув, як Іван Франко глибоко дихав і лежав зовсім спокійно. Потім віддих Його змінився став ostrішим, якимсь неправильним, не так глибоким, як передше і я почув рух Франкових рук. Зовсім мені це не перешкаджало. Я навіть думав, що цей рух скорше мене заколише до сну. Годинник (з двома вагами), що висів в їдальні на полудневій стіні, вибив правильними ударами дев'яту годину. Отже пізно ще не було. Треба однак не спати – подумав я собі – і кожне бажання Великого Поета сповнити, як лише найменший дасть приказ.

По тій довшій тиші і мовчанці дався чути голос Івана Франка:

«Як там тобі спиться? А котра вибила година? Скажи, коли не спиш, скажи!»
«Дев'ята⁶³, п. Докторе; я вже дрімаю» – відповів я.

«Я якось не можу ще заснути; різні думки приходять до мене, мов пчолі до меду і я так собі думаю – зачинав ромову Іван Франко – а що з цього думання вийде – не знати. Під ніч все більше думок, ніж за дня. Гай, гай, як то нераз працювалося по ночах; днями і ночами було що робити. Все мало було того часу і мало, а тепер, коли вдвоє, втроє більше праці – сил щораз менше – деж вона: та моя сила поділася? Всетаки не треба багато нарікати, що її трохи в мене є, є – коби лише скоро десь; треба зачинати одно, друге кінчити, над третим подумати і може куди собі щезають; все ж таки задня лекше жити – а прийде ніч, чоловік гадає, що ось і до смерті йому недалеко» – роздумував серед ночі Іван Франко.

Я в настрою незвичайного вдоволення, що чую як Великий Чоловік говорить нераз так як майже не зваживби на мене – що ще більше радувало мене, бо тоді він неначе голосно думає – постановив собі дуже а дуже рідко ставити Іванові Франкові питання, бо ще може могло б перешкодити йому в думанні, а може навіть у говоренні. Я пізнав що І. Франко дуже любить це, коли слухається уважно цього всего, що Він говорить. Тож і тепер у ночі я майже мовчав, коли Іван Франко зачинав довшу – як показалося – бесіду, а відповідав йому лише тоді, коли це було конечне, необхідне. Тому і відповідні питання, хоч як вони тиснулися під язик лишав я на день і то посмів я не раз їх поставити І. Франкові при нагоді, або коли я бачив, що Він у добрім гуморі – попросити його щоб пояснив мені дещо із того що говорив недавно.

«Коби заснути, а може дещо приснилобися – говорив дальше Іван Франко – може трохи веселіше булоби на душі. Давніше бувало я навіть записував собі деякі сни; дещо з них використав, але потім не зважав на те, бо прецінь і я сам собі нераз таке, що сниться, вмію вигадати, не треба аж сну. Але от що від якогось часу інтересне для мене – не вгадаєш, а може – це духи, духи! Ти може десь будеш трівожитися бо це ніч і духи – добрі чи злі – мають право, тепер їх царство – но, як там, боїшся дуже?» – допитувався Іван Франко.

«Прошу мені вірити, п. Докторе, що коли я не боюся з таким Великим Духом спати як саме Іван Франко – одним і тим самим покою, то чого ж мені інших духів боятися? Не боюся, ні; прошу мені щось сказати про милу тих духів» – просив я Івана Франка.

«Коли так, то послухай; лише я бачу, що так як я не можу заснути, так тобі не хочеться спати і ми готові за хвилину встати і випити ще одну фляшку вина. Крім того, що остало з вечері та так балакати цілу ніч. Вина здається поп'ємо, але спати таки треба, бо потім день буде мені прикрий. Таки давай вина, але з водою і то холодною. Поп'ємо, ще дещо поговоримо – аж тоді прийде сон» – приказав Іван Франко.

Я скоро сповнив його волю. Ніч не була дуже темна; в їдальні було навіть досить ясно. Скоренько і найшов я в кухні склянки, виполокав їх, поставив вино

з фляшкою до води, що її наточив до великого горшка і за яких десять хвилин подав І. Франкові вина, світла я не світив.

«Спасибіг, дякую; а долиий тепер зимної води до повна і сам напийся; раджу з водою, бо то ніч; хоч вино не сильне, але в більшій кількості може – як кому – зашкодити» – давав добру раду І. Франко і я Його послухав; я налив собі пів склянки вина і пів води і так випив.

«Тепер можемо лягати, можемо спати; добре, що ти не світив, бо ще дехто з сусідів побачивби; а і так воєнне «время» – пощо світити» – говорив Іван Франко.

Я подумав собі, що тепер вже напевно Великий Поет засне твердим сном. Годинник вибив 11-ту годину. Іван Франко знову глибоко віддихав і не рухав руками. Довший час не сказав ані слова – тихонько лежав під коцом (ковдру велів відложити); я так само тихонько лежав на своїм ліжку і тишився, що наш Найбільший Дух відпічне собі, а рано будуть нові враження.

Але не так воно було.

Правда, Іван Франко лежав тепер спокійно і може більше ніж півгодини не рухав руками, але потім знову зачалася давна історія; і так рухав І. Франко руками може до 20 разів на мінуту аж до першої години ночі. Докладно кажучи, одною рукою рушив 10 разів на мінуту, більше ні, радше менше. По першій годині ночі запитав мене І. Франко:

«Чи ти спиш? Коли не спиш, то послухай, хочу дещо сказати тобі».

«Не хотів я відповідати п. Докторові, але тяжко мені бути нещирим. Не можу спати твердим сном, лише дримаю; може п. Доктор позволять, я буду дещо оповідати, може про те як я пізнав Михайла Павлика, дра Кирила Трильовсько-го⁶⁴, може дещо зі шкільного життя; може п. Доктор це все ласкаво вислухають і може поволи заснуть. Не знаю, чи моє оповідання буде цікаве для п. Доктора, але мені здається, що лекше слухати, коли хто оповідає ніж самому оповідати» – намовляв я Івана Франка, щоб Він був ласкав трохи перестати говорити (а тим самим може і думати) а от так вслуховуватися в якенебудь оповідання. Може тим способом – думав я – прийде скорше сон на повіки франкових очей.

Однак не дався Іван Франко намовити. Вислухав, це правда, всего, що я до Него сказав, але зараз промовив:

«Може воно цікаве, що ти хочеш мені сказати, але маю ще цікавішою тему; задня нема часу на те: це духи, духи – я якось перед годиною зачинав, але чув сильно спрагу; попив вина, трохи дримавав і тепер знову ті духи прийшли мені на гадку».

«Коли лише п. Доктор не чують умучення, то прошу мені дещо сказати; інтересно буде послухати», – відповів я.

«Отже слухай: казав мені недавно професор Бігеляйзен⁶⁵ (доктор Генрик), що люди від довшого часу підозрівають мене, що я добре знаюся з духами і що я з ними у змові... Питаюся Бігеляйзена що це за люди, а він мені каже, що

це інтелігенція – і то польська і українська, але передовсім польська. Я вже не раз мав з тою польською інтелігенцією до діла, але серед неї, переважно тепер, багато нечесних людей можна знайти! Є, є й чесні, розумні, але перш усього найдеш ворогів серед поляків, а добрі приятелі так – якби якимось по-українськи. Українська інтелігенція – також клопіт з нею, але про неї ще не тепер! Переважає, каже Біґеляйзен, думка, що ті всі мої духи є злими духами (отже чортами), але, що вони мені дуже мало шкодять. Я сказав йому на те – мому давньому приятелю (він чесний гебрей, але більше поляк, ніж чоловік взагалі освічений), що нехай він скаже кожному такому інтелігентові – чи полякові, чи українцеві, що він безумний. А як той хтось не схоче повірити, що він дурак, то нехай йому Біґеляйзен скаже, що я насправду ніколи не боявся злих духів ні вдень, ні вночі, що я все їх називав у бій, що вони воювали зі мною завзято і що я ще нині готово іти зі всіма лихими духами боротися. На те я родився! «Духи, духи!» Що іншого розуміє під словом «дух» дитина, неосвічений чоловік, а що іншого чоловік зі здоровим розумом! У мене дух те саме, що ґеній! Звичайні люди дуже люблять під словом «ґеній» розуміти чоловіка дуже здібного, талановитого, що випереджує і переростає своїх найближчих, навіть цілий свій нарід. Воно і дійсно так є, але це лише частина правди! ґеній – дух – це всезнавець, це найбільша сила яку ми в природі мало природі, мало в природі – у вселенній – хочемо пізнати; але дуже нам тяжко до цього дійти: до самої правди: що це ґеній?! Нам вже багато помагає тут слово «дух», але воно ще дуже не пояснення що таке ґеній! Так як до тепер – мусимо бути вдоволені що є ґенії-духи, що вони дійсно існують. Кажучи словом звичайних людей, то так воно є: ґеній – це дух великого чоловіка, цього чи того поета, вченого, критика, стратегіка, вождя народу, пророка. Отже багато є ґеніїв-духів, чи духів-ґеніїв, коротко кажучи ґеніїв, що не вмирають, що існують! Чи можна сказати: ґеній Шевченко вмер, ґеній Шевченка не існує: ґенієві Шевченка пошкодити можна в цей або той спосіб. Тут ужитий *nomintavus* – чи *genetivus*⁶⁶ слова Шевченко дає нагоду до думання. Коли так є у звичайних людей, то у тих правдивих ґеніїв є інакше. Як саме? Вони відчують в собі превелику силу мусять ще й відчувати те, що якраз вони самі знайшли джерело, що неначе одним струмочком пливе до них і оживляє їх, що вони бачать це джерело в природі, не десь поза природою і що там є та правдива Правда, але таємна, що тяжко її збагнути, а ще тяжче оглядати її. А в цій Правді є правдивий ґеній-Дух найбільший! Йому як існуючому в природі – взагалі у вселенній піддаються усі закони природи і вселенної, а Він їм. Отже всі інші менші, скажімо отверто, ґенії люди підлягають тому превеликому ґенієві. Дехто каже, що це Бог; я не годжуся на таку назву, бо Бог любить мати (після розуміння людей) назву ім'я – в різних народів різне ім'я, чи назву і різні прикмети і свою історію – а той щонайбільший ґеній-Дух любить, як до Него зблизитися хоч на хвилю, як його оглядати, досліджувати, пізнавати, тішитися тріумфом Його Правди

й її величі; погоджуватися зі всіма змінами, які є в розвою вселенної конечні! А ті всі інші духи... це пусте слово, непотрібне в людській мові так як непотрібний нераз один більше кілок у підшві, бо і без него черевик буде добрий. Ті духи, духи – беруть свій початок у грайливім людським думанні, у безсиллі людей, у різних фізичних болях, у хворій крові, у праці нездорового мозку. Божчим більше здоровий мозок і чиста кров – тим краще думання чоловіка – тим менше «духів», тим краще життя на землі, тим лучші люди. Чомуж є зло на світі, чому лихі люди? Бо забогато їх є на світі, бо не всім дана можливість пізнати правдивого Ґенія і Його закони. Чому? Бо тут якраз ще найменше зробив правдивий здоровий розум! Але робота зачалася. Фільософія поставила свій перший крок і вона буде мусіла завести лад-порядок на світі. І то не фільософія підмашена всякими мітами, реліґійними, надприродними об'явленнями, а вжеж якими духами – духами об'явленими і втіленими, всякими відділеннями, панськими примахами, а фільософія як наука, що ставить собі за мету роз'яснити всі тайни законів (неписаних, а існуючих) природи і цілої маси жіючих (нераз зовсім без потреби) людей, що часто не знають чого хочуть – і тої маси, що свідомо знає чого хоче й куди прямує. Та наука мусить врешті решт вияснити яке думання чи мислення є одиноке й правдиве і воно остаточно побідити мусить всякі дотеперішні фальшиві теорії й вірування. Як довго існують вже люди, а прецінь ще не дійшли вони в своїм розвою до досконалости; напевно на перешкоді тому стоять народам всякі вірування в духів і різні реліґії, а також забобони. Нераз я вже говорив і щераз повторюю, що: «хто каже: нема Бога – той каже: нема природи; а хто каже: є Бог, то й мусять бути забобони – отже як вилізти з цього? Треба заодно вчитися пізнати природу, відкинути всяких духів, демонів, реліґійних страх, а тоді пізнаємо що таке Бог, не з якоюсь національною назвою не якийсь надприродно об'явлений, якийсь добрий і грізний, але незмінний, вічний, бо так наука, фільософія, здоровий людський розум це дослідили. Доки цього не буде, доти будуть різні вірування, забобони, реліґії. Буде «бог» собі сторонничий, фантазійний, малий, добрий і злий. Доки такий «бог» буде разом з тими духами панувати, доти буде зле на світі, будуть війни і нещастя і нарікання і найбільша ненависть між людьми. А ті люди, люди! Ще гірше з ними, ніж з тими духами! Повторили собі у своїм дитинстві різних добрих і злих духів якомсь так добре їм з тим. Можна їх – після їх думання – поділити на три категорії: на людей, що вірити є здібні у добрі свої діла і добрих духів; на людей що є злими наскрізь і що їм помагає злий дух, чи злі духи; – і врешті є такі люди, що не вірять у ніяких духів. Тим може найлучше. Щож коли одні з тої третьої категорії нераз кажуть, що таки треба вірити в духів, бодай хоч в добрих, а другі далі хочуть жити без духів. Тоді ті другі чують кругом себе різні насмішки, пр.: чоловік «без духа» – це худоба! Хоч той чоловік «без духа» – може бути дуже розумним, навіть ґенієм. Щасливий той чоловік, що – думаючи все про найбільшого духа, як я вже

сказав – про Генія – пізнав себе, але таких найменше на світі. Чоловік скорше пізнає другого чоловіка, виказує йому його блуди і тому доходить до конфліктів. Але, видно, так мусить бути... Адже а дуже можливо, що тою дорогою дійде до повного удосконалення людства. Щасливий і той, хто пізнав і свого духа і духа другого і відповідно до цього зуміє оцінити себе і другого і поступати після свого пізнання; але і тут що крок можна зійти на манівці; треба бути високо критичним! Туди веде дорога до поступу, до щастя – або до руїни. Тому треба розумітися на людях і на тім, що вони думають, коли говорять: «дух-такий а такий». Ніби то добре з тими духами й ні, але – заки тих «духів» повиганяємо з людей, треба тих духів до певної міри і до якогось часу немов узнати. Отже і я їх узнаю. Навіть скажу: ті добрі чи злі духи живуть якийсь час по смерті тіла людини, що вірила в добрі чи злі духи; але хочу вірити також, що ті духи повстали так як повстає пр. якенебудь тіло і що колись загинуть у пам'яті людей і взагалі. Отже узнаю духів в людях, духів слабших і сильніших, але ніяк не дам себе намовити, щоби погодитися з тим, що чоловік родиться вже з якимось духом, чи душею і що той дух, чи душа жіє від першої хвили уродження чоловіка в нім. Чоловік – після мене – родиться як матерія, що може жити самостійно, при меншій або більшій допомозі із вні – но, а передовсім при допомозі своєї власної сили із внутр. доперва по кільканадцяти роках родиться – і то не в кожнім чоловіці – дух або, як дехто хоче, душа. Отже й люди без духа, без душі – і з ними є великий клопіт. Чому це так є – на це питання мусить дати відповідь філософія, бо це не факт, що його вже не один запримітив. Коли я вже признався до тих всіх духів... треба нарешті сказати, що нема добрих і злих духів, лише один і той самий дух, що повстав змінюється постійно і врешті решт вибирає собі дорогу свого життя разом з тим тілом, що в нім живе. Другий дух глядить на це і називає його добрим або злим – а за ним чоловік, що має лише себе на увазі, свою шкіру, свою матерію, що її понад усе – переважно – цінить – і ось початок добрим і злим духам – усему нещастю на землі: для мільйонів людей правда, істина Правда укрита, бачить її лише деякі! Коли більшість людства буде здібна її оглядати, буде краще на світі: Тоді всі духи не будуть духами, а чимсь більше: нічим! Кожний, хто пізнає Правду без допомозі якогось духа, буде міг оглядати її, а тепер ще того нема!»

Так мовив Іван Франко; я слухав і був здивований. Таку велику мав Він охоту говорити на такі теми. Кілько то всяких теорій, кілько протиріччя, кілько завзятих визнаців у цій ділянці. Духи, духи... старі як світ, цікавили неодного. Отже й Іван Франко мусів нераз над тим думати і нераз (може і в інший спосіб) говорити. Говорив досить скоро, а, що мене найбільше тишило, це те, що Він під час обговорення ані разу не рушив руками, хоч цілий час лежав на ліжку. Коли Іван Франко закінчив своє слово про духи і запитав мене, чи я вже заснув – я, хоч з великим жалем не відірвався ні словечком. Іван Франко замовчав; в переконанні, що я заснув дійсно, віддихнув глибоко і по кількох хвилинах зачався рух

Його рук, а трохи пізніше ще глибший віддих Великого Поета свідчив, що Він заснув. Рух рук ставав з хвилини на хвилину повільніший... Іван Франко спав... В кінці – руху Його рук не було чути.

XIV

Мені стало дуже легко на серці. Я так тішився, що Він заснув, що мало на голос не розплакався. Але запанувати треба було над собою й ані ворухнутися, ані голосніше ну дихнути, бо це може перервати сон – звичайний сон – нашого найбільшого Працівника, що працював весь свій вік за усіх українців, за міліони; напевно ніхто не счислить тих ночей, що їх Він – наш Геній – не переспав; напевно мало є людей, що повірити схочуть, яка то радість і рівночасно журба для Поета, коли Він не раз хотів вечером до праці – а заки підняв голову до гори вже сходило сонце, а Він серед праці поняття не мав коли ніч минула...

Коби сили хоч трохи більше, то й не лягавби до ліжка і не хотів заснути. Хоче відпочати вночі, щоби рано вставати до праці; а тоді праці так ще багато знайдеться. Не раз каже: «Ще хоч 20 літ требаби прожити, може все я покінчивби!» Нехай спить, нехай спить; хай серце одпочине!... Наше найбільше Серце! Я не буду спати, не можу. Коли він спить, мені не вільно спати – так я собі подумав і так мені було легко на серці, що надармо старатися описати це.

Так спокійно спав Іван Франко більше ніж дві години.

Потім дався чути рух Франкових рук...

Великий Поет зітхнув тяжко, піднісся по хвилі з ліжка і спустив ноги на землю. Так сидів може десять хвилин і встав. Пішов в сторону дверей, що вели до їдальні, і зупинився перед ними. Я підніс голову легко понад коц, що ним я був накритий, звернувши всю свою увагу і зір в сторону особи І. Франка. Він вдивлявся довго – так якби у вікна їдальні, бо двері до їдальні були відчинені зовсім. По хвилі промовив Іван Франко якби зажурений: «Що за чудовий крайобраз (з акцентом на -аз), на всіх чотирьох сторонах світу сходить сонце – ах – як криваво сходить! Ще такого сходу я не бачив, но, побачимо, знову може буде що нового»...

По тих словах вернув Іван Франко зовсім правильним кроком до свого ліжка, положився як вечером, накрився покривалом (коцом або ковдрою), відсапнув, почав якнайповніше дихати, повторив кілька разів сам до себе: «що за чудовий крайобраз» і заснув. Я був вдоволений, що не перешкодив Іванові Франкові в його обсервації сходу сонця на всіх чотирьох сторонах світу і постановив поспитати рано Івана Франка, чи Він пам'ятає той сон і що може означати такий сон.

Так спав І. Франко зовсім вже добре і не рухав руками до пів сьомої ранку дня 6 вересня 1914 року.

Збудився усміхнений, вдоволений, встав зараз з ліжка і попросив мене, щоб я умив йому лице і поміг умити руки. Ще передтим, заки Іван Франко збудився, я потихоньки встав з ліжка, убрався і ждав коли збудиться Великий Поет. Спав спокійно, тож я уважав, щоби ніщо не перешкодило Йому в спанню і щоби Він спав як найдовше, щоби добре відпочав.

Ми оба пішли до кухні. Тут вже приготувляла сніданок п. Ольга Франко.

Вона поздоровила нас радо і з найбільшим вдоволенням. Іван Франко був вдоволений також. Запитав свою жону, чи її добре спалося. Вона відповіла, що так і подала чистий ручник.

Я умив зимною водою лице Івана Франка, очі також, але дуже обережно. Він усміхався і говорив щохвилі: «Сильніше, сильніше, ти так миєш, якби це було лице дитини; не бійся, притисни добре пальці, я витримаю». І я мив здорово.

Потім я поміг І. Франкові мити руки; з руками була тяща справа, бо Його боліли руки. Тож Він вложив їх наперед до води, держав їх у воді довший час, а потім витягнув і велів їх добре натерти милом; мило було звичайне (Шіхта⁶⁷) непахуче. Я дуже обережно натирав милом руки І. Франка а й вмить переконався, що найкраще намити Йому руки самою піною, розробивши її у моїх руках. По хвилі Він сам поволи тер одну руку до другої, сполокав мило водою і при допомозі ручника усував із заглиблень у тілі, проміж пальцями, воду і деякий бруд а також і затвердлу кров.

По вмитті ми пішли до їдальні і поснідали; ми пили молоко й їли хліб з маслом. П. Ольги Франко не було при столі.

Під час снідання розговорився Іван Франко. Він питав мене як мені спалось, чи я слухав Його оповідань, чи все зрозумів і чи схочу щераз ночувати. Пам'ятав добре все, що говорив про духи і що Йому снилося і питав мене, чому я не слухав до кінця Його оповідання. Дуже докладно повторив сон, що Йому снився і півжартом сказав, що певно війна триватиме чотири роки, коли так криваво сонце сходило на всіх чотирьох сторонах світу.

По сніданні запитав мене Іван Франко, чи хочу іти до своїх родичів, чи остати з Ним на кілька годин. Я заявив, що піду до дому, скажу моїм родичам, що мені дуже добре спалося і що ще лучше я поснідав і вернусь оп'ять до Него.

На те сказав І. Франко: «А скоро приходи, сину; нині неділя, попрацюю трохи, решта треба відпочати і поговорити дещо. Ти в місті розвідай много, докладно скажи мені що люди говорять і що ти побачиш на власні очі. Дуже й інтересне в воєнному часі все – правда і неправда, не та лиха, злобна неправда, а така собі невинна, що подає руку ще невиннішій фантазії. Лише ти не фантазуй, а скажи все так як ти бачив і чув. Я нікуди не піду кожної хвилі дожидаю тебе».

Я попрощався з Великим Поетом, віддавши Йому глибокий поклін, а Він тепло й лагідно промовив: «Сину, сину, голова догори! А ти так хилив би голову аж до моїх ніг; що ти робиш?! Прощайся як із звичайним чоловіком! Здоров був! До побачення!»

Коли І. Франко підходив зі мною до головних дверей, я Йому ще сказав: «Перед всяким іншим чоловіком голова до гори, але перед п. Доктором ніколи; перед Вами всі наші голови якнайблище! Це не облудлива покірність – а дійсна любов, гаряча любов»!!

«Прегарно! На другий раз – я тебе по голові! Миттю зведеш її до гори! Побачимо! Здоров був!»

XV

Вдома ждали на мене родичі дуже нетерпеливо, мій батько хотів вже вибратися до Івана Франка, але мати моя успокоювала його, кажучи: «Не бійся! Прецінь Іван Франко уміє добре по російськи і дасть собі раду зі всіма салдатами, що прийдуть до Него – а нашому синові напевно ніщо злого у віллі не станеться».

Мій батько пояснив мені, що він дуже непевний перед солдатами білого царя; може вони перед Іваном Франком трохи «гамуються», казав, але на вулиці – це вже інша справа... от тому й боявся мій батько.

Я переповів коротко мої враження першої ночі в віллі Івана Франка. Родичі слухали з великою увагою.

Потім ставили безліч питань.

Найбільше цікавило моїх родичів те, чому Іван Франко не молиться, коли встає рано з ліжка і вечером, коли йде спати. Я старався це їм вияснити, але ніщо не переконало моїх родичів...

«Він піде до пекла!» – рішучо видав присуд мій батько.

Моя мати стала плакати і вже більше не ставила питань. По довший мовчанці сказала вона: «Треба за Него молитися, може покається і Бог Йому все простить. Не таких ми грішників бачили, а прецінь поправлися і нині напевно щасливі».

Мій батько поставив останнє питання:

«А, ти, сину наш, молився вчора і нині?»

Я відповів, що ні, бо прецінь треба шанувати переконання старшого а вжеж так великого чоловіка як Іван Франко.

Родичі взяли мені це за великий гріх і приказали миттю молитися.

Я вшанував переконання моїх родичів і помолився.

Родичі плакали і не говорили вже ніщо.

По довшій хвилині настав менше релігійний настрій в моїй хаті. Моя мати перервала мовчанку і сказала:

«Кажуть, що наш ексцеленція Шептицький буде нині мати проповідь у волоській церкві⁶⁸. Треба буде послухати що говоритиме, збираємося і ходім. Прецінь щось цікавого скаже, напевно!»

«Може трохи дошкулить царській власти, міністрам, генералам, ходім послу-
хаємо» – докинув мій батько.

«Не думайте, що Шептицький відважний! Напевно щось скаже; трохи релі-
гійного, трохи звичайного воєнного, але проти царя напевно ні слова не скаже,
бож він прецінь «політик» – таке щось вигідає, що аж його будуть мусіли питати
що то значить» – перебив я мому батькові.

Ми пішли в трійку до волоської церкви (брат мій лишився дома). Вже прави-
лася велика Служба Божа при великім престолі; відправляв сам парох Успен-
ської Церкви о. Давидяк⁶⁹.

По відправі я пішов додому сам, бо мої родичі мали звичай ще стояти під
церквою довгі хвили і «райдати»⁷⁰ з різними знайомими. Я спішився до Івана
Франка – отже хотів скоро пообідати і піти до Него – тим більше, що обід – як
звичайно в неділю у моїх родичів – був вже у 8й рано готов і ждав на голодних
у «брадрурі»⁷¹.

Родичі мої, що аж за яку годину вернули додому, принесли відомість, що
«нині буде велика вечірня з молебнем і що його ексцеленція Шептицький буде
говорити...»

Признаюся, що я був дуже цікавий що скаже митрополит і рішився іти до
Івана Франка аж по вислуханні проповіді також і тому, щоби Великому Поетові
принести новість. Тож я скоренько подав моїм родичам обід, услужив їм як міг
і нетерпеливо ждав хвили, коли почую проповідь.

Я від малої дитини любив слухати проповіді по різних церквах і потім по-
вторяти зміст вислуханого в церкві на подвір'ю з ганку на партері при вул. Ко-
перника ч. 31. Люди цікаво слухали що дитина говорить. Так бувало майже що-
неділі літом межі моїм шостим а десятим роком життя. Потім, коли я пішов до
гiмназії, слухав я залюбки на всяких вічах, передовсім Е. Брайтера⁷², М. Ганке-
вича⁷³, Г. Діяманда⁷⁴, І. Дашинського⁷⁵, Й. Гудеца⁷⁶, рідше С. Вітика⁷⁷, К. Трильов-
ського й інших діячів. Доволі часто ходив я на соймову галерію і прислухався
промовам різних послів. Розуміється, що коли я довідався, що має говорити
проповідь такий чи інший митрополит (а було їх у Львові аж трьох, греко і ри-
мо-католицькі й вірменський) чи єпископ, то я з цікавістю вислухав його орації –
а потім або над неодним застановлявся, або більше ніж половину його горячих
і гриміких слів пускав другим вухом у безвість. І до жидівського темпю захо-
див я нерідко, але майже ніколи не чув я там цікавих проповідей. Дуже часто
зате цікаво й досить переконуючого говорили лютерські пастори; їх я залюбки
слухав головню тому, щоби чути живу німецьку мову уродженого німця.

Незадовго по обіді ми знову в трійку вибралися до Волоської Церкви, бо тре-
ба було собі «застояти» місце, щоби добре чути проповідь митрополита.

Ми ждали добру годину в церкві. Народу зійшлося дуже багато; і салдатів
було чимало. Митрополит відправив у товаристві кількох священників вечірню
перед великим вівтарем, а потім молебен перед престолом Матері Божої і тут

з перед престола (не виходив на проповідальницю) виголосив проповідь такого змісту (подаю в скороченні):

«Дякуймо Богові за те, що місто Львів не знищене, що ми уникнули заглади. Тепер війна і скрізь грозить нам велике нещастя. Молімся, бо руїна й знищення кругом нас. Села попалені, маєтки знищені, тисячі родин зруйновані. Зі страху багато людей розбіглося, родичі втратили діти – діти не знають де шукати своїх родичів. Много не стало живих межи нами. Будьмо вдячні Богові, що ми ще живі і що наше місто не згоріло. Вдячність оказуймо чесним життям і молитвою. Ніхто з нас не знає години смерти – чи мир, чи війна, але у війні та смерть грозить нам на кождім кроці і кождої хвили. Меч, куля, хвороба, зараза – вониж не несуть життя – а смерть! Тому молімося горячо до Бога за наші родини, за нашу церкву. Молімся за ті мільйони, що з оружжям у руках стоять нині напротив себе і згинуть. Многі з них пострадають життям нерозказані й умруть у ненависти – а ненависть це тяжкий гріх. Але молімося за них! Молімося за всіх – чи вони по сій, чи по тій стороні воюють, бо ж ми всі браття і потребуємо Божого милосердя. Як бачите – за допустим Божим – впали кордони! Користаймо з цієї нагоди і пізнаваймо себе навзаєм. Наші браття зза Збруча є дуже релігійні і побожні; їхня побожність навіть паде в очі! І ми в многім є до них подібні. Наші богослужіння й майже такі самі як у них. Вони називають себе «православними» – але і ми є також православними!... Лише наше православ'є є церковне, а їхнє державне, так сказатиби «казьонне». Його підставою держава, а нашого соборна католицька церква! І знаємо, що лише вона є самотнім джерелом спасення!! Це ми повинні їм дати. Тому я готов до всяких жертв і всі, що стануть вірно під католицьким омофором, найдуть в мені кождім часі відданого пастиря; я навіть готов посвятити своє власне життя – для добра і щастя дітей католицької церкви. Тому ви, дорогі браття католики, що черпаєте все своє щастя з католицької церкви, держіться її, хоч і много-много ви мусілиби посвятити... навіть життя віддайте за неї!! Моліться і для всіх майте любов у своїм серці. Не забувайте Бога, своєї церкви найсвятійшої католицької і будьте вірні своїм ідеалам – а моліться – це найперша річ! Всевишній ласкаво нам допоможе і ми діждемося вкортці так дуже бажаного мира! Амінь!»

По дорозі з церкви до дому заявив я моїм родичам, що хочу відвідати Івана Франка і сказати йому що говорив на проповіді митрополит.

Батько мій дуже втішився, а мати запитала мене як мені подобалася проповідь. Я відповів моїм родичам: «Треба мені щиро сказати, що проповіді митрополита не подобаються мені. Не є він бесідником-проповідником таким, як пр. о. Тупись⁷⁸ зі Святого Юра або його товариші по фаху отець Редкевич⁷⁹ або отець Мудрик⁸⁰, не говорячи вже про тих двох місіонерів отців Василян, що їх я тому кілька літ взад чув; (назвиск⁸¹ їх не знаю). Митрополитові далеко до того, щоби красно говорити проповідь. Він робить вражіння своєю поставою, своєю владою, достоїнством – рангою, але словом менше. Інші митрополити краще

говорять – чи то польський, чи вірменський. Що ж цікавого сказав? Проповідь – от таку для бідних людей, таку, яку сказавби ясновельможний пан: ми погоріли, маєток втрачений; добре, що жіємо, молімся, Бог допоможе, бо ми католики. Це для нас найдорожче, цього не вирікаймося, бо це для нас одинока дошка ратунку. Я ваш пастир і я за католицизм умру – як того буде треба!»

«Що передовсім тобі, мій сину, не подобалося в тій проповіді?» – питав мене батько зі смутком в очах.

«То якраз, мій батеньку, що Шептицький ні словом не згадав про Україну, про український народ. У Митрополита характеристичне вже віддавна, що він слово український заступає вигідним «наш, наша, наше» – от і замасковує себе з тим йому добре – сповнив неначе свій обов'язок⁸²! У таку хвилю кожний Поляк на відвічальнім становиску, а щож доперва митрополит, інакше говоривби. Будьте певні, що польський митрополит використавби таку нагоду і «пальнувби патрійотичне казанє» і то до такої міри, що «побожні слухаче» виходилиби з костела не «яко поляци жимско-католици» – але як Поляки патрійоти – рідні діти своєї «матки ойчизни». Ми, українці, виходимо нині з церкви потім проповіді яко православні католики, щонайбільше яко православні грекокатолики; але що ми українці – то проте ані слова, в якій цілі цього слова вживати? Цеж вже булаби політика, а тепер не вільно політикувати. Зате нехай кожний, що вислухав цієї проповіді, думає собі що хоче; нехай думає собі, що він Русин, що він «русскій» – (чи кацап) чи твердий Русин; нехай собі думає, що він Українець – але передовсім він мусить думати, що він грекокатолик і кінець на тім думанню. Він має вмирати за католицьку церкву, отже за папу і за свій ідеал. За який ідеал – митрополит докладно не сказав, а це він зробив нарочно, з розумислом; оттак, щоби дехто-дехто (а мало таких буде) над тим словом задумався («будьте вірні своїм ідеалам»), а кожний розуміється само собою нехай собі пояснює це слово як сам хоче. Митрополит напевно розуміє тут католицьку церкву, а хоче хто другий розуміти що іншого – пр. Україну, чи Австрію, навіть Австрію, бо так будуть розуміти слово «ідеал» всі українські чи руські чи кацапський гофрати⁸³, то нехай собі розуміють... Коби лиш всі по проповіді додому ішли вдоволені, трохи налякані, тому нехай моляться за себе, за своїх, за церкву, за ворогів, за всіх – отже за царів, королів, аж доки смерть не зробить їм молячимся кінець»...

«Досить, досить; ти інакше говорив би на проповіді! Я думала, що з тебе буде священник і ми на старість голову при тобі склонимо і ти відмовиш останню молитву над нашим гробом і поблагословиш хрестом із своїх рук наші труни – а тобі інакше в голові»... плакала моя мати.

«Ви, дорогі родичі, далі своє. Мені дуже прикро, що я не чую покликання до духовного стану, але напевно я інші говоривби проповіді! Були б більше отверті й ясні, так треба розумітиби мої слова, як я їх проголошувавби. Я унікавби всяких фраз і недомовлень. Для мене не лише св. письмо булоби джерелом

моїх проповідей – але і то передовсім: життя наше українське тут у Галичині серед страшних обставин, хоч як вони виглядають дотепер добрими⁸⁴. Погляньте на себе: батько був колись економом, а потім першим кухарем у графів Дунін Борковських⁸⁵ – добре було, правда, але не довго; коли велика пані графиня в 1902 р. вмерла, батько пішов на звичайного служачого до другої великої пані Поструцької⁸⁶, а коли і та вкrotці померла, треба було іти на возьного до Навратіля⁸⁷; а врешті, коли той дозволив собі раз батька вдарити лягою по плечах (із за дурнички), треба було піднятися такої праці як сторожівка у Сроковсько-го⁸⁸. Цікаве, що батько був 6 неділь потім великим побитті через на Навротіля хорий, лежав і не міг встати, а український лікар доктор Вахнянин М⁸⁹. сказав, що це ніщо страшного, що пан радник і Інспектор Праці і Радник Двора і т. д. лише в малім зденероввані трошки вдарив лісочкою, бо... якраз мав її в руках, но... а від такого побиття не вмирають. Отже ще раз ставало, мої дорогі родичі, гірше. Передовсім визиск панів, шляхти – без різниці народности – нікчемність і гордість посідаючих добивала бідаків таких як ви. На війну віддавна заносилося – отак пани політикували, щоби ще трохи ліпше приготуватися до неї... І ані молитва, ані Шептицький, ані папа, ані цісарі не відвернули цієї бурі від людей! Тепер і перед тим однакова наука: моліться, а буде ліпше... отже ні, я в це не вірю! Не молитва увільнить людство від страшного нещастя яким є війна, лише нова наука, що її творить ґеній робочого народу, пролетарі всіх народів цілої землі. Той ґеній заведе згоду і братерство між народами і від тої хвилі не буде воєн! А як буде згода між народами, то і справедливість знайдеться. Але до цього треба стриміти, гірко й тяжко працювати, бо століття витворили тій згоді і справедливості великого ворога: деспотизм – у різних прерізних відмінах: цісарство, царизм, шляхетство, духовенство, науковість пануючих кляс, гріш, алкоголь і т. подібні прояви. Це все треба знищити і нову науку дати світові, нову – сказатиби – релігію, але без дивних забобонів, практик, вірувань, облудних слів, яких у до теперішньої релігії так много, так без міри. Воно легко не прийде, але прийде, хочби за сто літ, але прийти мусить!! Я в це вірю!»

«Тихо будь, бо тепер на вулицях Царська Росія! Не бачиш? Ще котрий салдат почує і буде біда!» – звернув мені увагу батько і ми вже мовчки ішли домів. Перед брамою при вул. Сінкевича № 3 я попрощався з моїми родичами і звернув свої кроки до Віллі Івана Франка.

XVI

«Чому ти, сину, так пізно до мене приходиш?». Таким питанням привитав мене Іван Франко в своїй їдальні, а годинник вибив на стіні шосту годину. Я хотів оправдатися, але Великий Поет, встаючи з крісла, подав мені (ліву) руку і скоро став говорити.

«Вже шоста година, а тебе нема і нема; я нині мало що їв і тебе не маю чим частувати, хіба з'їш трохи хліба з соллю і поп'єш вином. Жена моя трохи хора, трохи тужить, нудьга, чіпається її; тяжко її жити – інвазія буде у неї прикра, та годі – війна – а з нею всі несподіванки. Треба нам узброїтися в терпеливість і надію. Тепер заговорить скрізь залізо і м'ясо дивною мовою залізо мовчало – а в масі бурилася кров – но і її все пре до заліза. Цілком природно воно не є; залізо чейже має своє призначення, а кров своє. Але тут є ще той третій людський розум... вигострив залізо і – ллється кров. Трудно, поллється, висохне, перестане. А ти певно маєш які новості, бо так тебе довго не було і не було і нарешті було мені трохи сумно. Щож скажеш мені?»

Я оправдався чому так довго не приходив до Івана Франка, мого улюбленого Поета, перепрошав Його кілька разів, подаючи правдиву причину. Він усміхався добродушно, слухав терпеливо чому я майже цілий день до Него не приходив і врешті сказав:

«Сідай і напиши мені все, що говорив Шептицький; але пиши лиш те, що собі пригадуєш, не додавай нічого; радше опусти дещо, чого собі не пригадуєш, нехай буде проповідь найвірнійша, бо хочу при читанні думати. Хто знає, чи і я не пішовби також послухати, якби я знав, а так будь мені вірним джерелом! Сідай і пиши.

Я вчинив волю Івана Франка і по яких трьох чвертях годин відчитував вже проповідь Шептицького Великому Поетові, а Він уважно слухав і ані не ворухнувся. Коли я скінчив читати, сказав Іван Франко.

«Цілу промову поділимо на дві часті. Перша часть, від початку аж до слів «потребуємо Божого милосердя» є наскрізь релігійна. Лишим її на боці, він такі струни мусить порушити, бо остаточно він греко-католицький духовний, нехай собі говорить, але друга часть від слів «як бачите за допустом Божим впали кордони!» є вже обережно політична і слабо агітаційна. Тут Шептицький показав себе незлим єзуїтом, але мимо того боягузом. Єзуїти є назагал відважні люди, але підступні, а хто вживає підступу, той відчуває також свою слабосильною і що цікаве притім крім слабосильности: лінивість і нещирість; це невідступне у єзуїтів і через те грізна для окруження. Тому треба єзуїтів нищити на кожному кроці все і всюди! Найбільше неfortunне в промові Шептицького це речення про православ'є. Остаточно міг сказати, що ми також є чесними православними – такими як і вони; але підкреслення і то досить докладне, що православ'є придніпряньське базується на державнім творі російських царів, а отже на цараті, і тому є у своїй сути каззонним – що дійсно є правдою, отже цареслав'єм – свідчить, що Шептицький не дипломат і такого в таку хвилю як тепер не повинен говорити⁹⁰. А як вже вичислив роди православ'я, то нехайби сказав, що крім каззонного православ'я є ще в Росії – а почасти в нас і на Буковині – українське православ'є – вороже каззонному; воно навіть свідомо політичне. На такому православ'ю можна будувати. І якщо Шептицький на правду щиро

полюбивби український нарід і бувби трохи і зручним, то не видиравби такого українського православія тому бідному українському народові, але, закріплюючи українську, свідомість підготовлявби вже давно ґрунт до переходу народу нашого в Галичині на православіє – розуміється не на казньоне, але щиро українсько-національне. А так мріє про унію на Великій Україні – а мріє серцем польського шляхтича – от і тому не йде воно. Нехай вже собі мріє з папами! Україна – український нарід у своїй переважній більшості не була католицькою і не буде! Нащо нам папи?! Щож він нам доброго зробив або зробить?! Проч з папою – проч з Римом! Інквізитори! Душегубці! Злобна шляхта! Вони з Богом граються і щодня розпинають Христа – а удають, що плачуть! Фарисеї!! Лукавці!

«А чи були які салдати в церкві і слухали що говорить Шептицький» – запитав Іван Франко.

«Так були – до сто⁹¹ п'ятьдесять осіб» – відповів я.

«Це напевно буде мало в свій наслідок; бо хоч це коротка і незручна агітація в тих кількох словах Шептицького за унією є без значіння, то всеж таки є це на-тяк бодайхоч на те, щоби люди не переходили на православіє – наші Галичани – а що на унію ніхто з наддніпрянців не перейде тим більше тепер у війні – це не понад усе. Зате кацапи – а з них не один був у церкві – підхопить це якнайкращий а тут і піде гра – а перед буде вести Дудикевич⁹² – Євльогій⁹³ і Бобрінський⁹⁴.

«Чому давати їм в руки таку чудову карту?!»

«Краще вже було ніщо не говорити, або сказати кілька релігійних комуналів і не тикати православіє. Але Шептицький не міг витримати: унія – це його щастя, позиція, віра і мрія і тут він шукає себе як герой. Цікаво чи найде... Щож – що його по такій промові арештують і вивезуть – це певне; але щоби хоч було за-що! От такий малий гачок наставив цареславним посіпакам. Шептицький того певний, що його вивезуть; але лучше для него булоби, щоби його вивезли як Шептицького, котрий зараз по приході царської армії «не виривався» ніби сидів тихо, тоді злоба царського уряду заяснила б у цілій своїй наготі, а так доконаний факт і «урядники» будуть «оправдані» – а вони лише цього шукають. Дай Боже, щоб я помилявся, дай Боже, щоби Шептицький остав у Львові через весь час воєнного лихоліття; я ж йому не ворог, але і забути йому того не можу, як то він накинувся свого часу в св. Юрі на Мирослава Січинського⁹⁵ працював тоді К. Трильовський, що дав йому доброго прочухана⁹⁶. Шляхтичам так і належить-ся. Як тоді вмів Шептицький красно говорити – а тепер якось не дописала його красноречивість»...

«Тобі скажу, що маєш рацію⁹⁷. Шептицький боїться нас охрестити словом «український»... Його це не обходить і він вже не входить хто ми є і як ми називаємося. Коби лише той бідний нарід був грекокатолицький, уніятський, коби вмів добре і багато молитися – а будучність українського народу – вонаж не лежить йому на серці, нею нехай Бог журиться, а все буде в порядку, передовсім народ буде щасливий. Ти, мій сину, добре кажеш, що – коли він Шептицький – нехай він

отверто, ясно, недвозначно скаже чого хоче ділянці народних справ українського народу взагалі, а то з більшим вогнем мовби ніж дотепер. Але не здобувся на той вогонь любови і не здобудеться, бо для него українці як нація є чимсь малозначним – для него найважливіша річ куди українці зайдуть: до неба чи до пекла по смерти, а тут на землі нехай собі роблять так чи інакше, коби лише з того вийшов добрий католицизм. Єзуїт інакше думати не може»⁹⁸.

КОМЕНТАРІ

- ¹ Редакція спогадів є без назви. Я використав назву, під якою фігурує текст першої редакції.
- ² Казимир Фелікс Бадені (1946–1909) – граф, політик. Намісник Галичини (1888 – 1895). Прем'єр-міністр Австро-Угорщини (1895–1897). Брав участь в спробах українсько-польського порозуміння, відомих, як «Нова ера». Був одним з тих, хто завадив допущенню Івана Франка на кафедру руської словесності у Львівському університеті. Намагання відстояти результати виборів 1897 року призвели до численних жертв. Через зловживання та побиття з боку влади ці вибори увійшли в пам'ять українців як «криваві баденівські вибори».
- ³ Тепер вул. Кіндрата Рилеєва.
- ⁴ Тепер – парк Івана Франка.
- ⁵ Ймовірно, мова йде про масові страйки сільсько-господарських робітників 1902 року. Страйкарі вимагали покращення побутових умов та збільшення заробітної плати. Страйки були організовані українськими партіями: Національно-демократичною партією, Русько-українською радикальною партією та Українською соціал-демократичною партією. Страйки придушені за допомогою жандармів та військових, заарештовано понад 4 000 селян.
- ⁶ Тут і далі автор використовує термін «родичі» в значенні «батьки». «Rodzice» (пол.) – «батьки».
- ⁷ о. Діонісій Дорожинський (1866–1930) – священник ГКЦ, доктор богослов'я, висвячений в 1891 році та призначений капеланом собору св. Юра у Львові. Професор львівської академічної гімназії (1896 – 1906), викладач у 2-й німецькій гімназії (1906–1922).
- ⁸ Частина греко-католицьких священників негативно ставилися до особи Івана Франка та його творчості, вважаючи його атеїстом, матеріалістом та пропагандистом соціалізму. Втім, була й інша частина, яка підтримувала Франка та вважала доцільним для молоді вивчати його творчість. Перша резонансна дискусія з цього приводу виникла в 1913 році напередодні святкування 40-річного ювілею творчості Івана Франка. Дискусію розпочав о. Миколай Садовський, видавши брошуру «Християнське становище у справі 40-літнього ювілею Франка» [Садовський Н. Християнське становище в справі 40-літнього

ювілею Ів. Франка. Жовква: Печатня оо. Василіян, 1913. 12 с.]. В брошурі автор піддав різкій критиці о. Івана Гарматія, який в газеті «Діло» виступив із закликом долучитися до вшанування Івана Франка і високо оцінив його твори «Мойсей», «Панські жарти» та «Лис Микита» [Гарматій І. Як найкраще вшанувати ювілей Франка // Діло. Львів, 1913. Чис. 15. Від 22. І.]. Садовський назвав культ Франка – «модерним ідолопоклонством», висловивши своє категоричне несприйняття вшанування Франка християнами. В гострому саркастичному стилі о. Садовський був висміяний на сторінках студентського часопису «Шляхи» в статті «З царства гасителів духа». [Рампник М. З царства гасителів духа. // Шляхи. Львів, 1913. Чис. 6. Від 15. VI. С. 75–76]. Автор статті вказав на те, що позиція о. Садовського суперечить християнським цінностям любові та милосердя.

Дискусія всередині Греко-Католицької Церкви розгорілася знову після смерті Івана Франка, в 10-ту та 20-ту річницю його смерті (1926 і 1936 роки відповідно), а також в рік становлення його надгробного пам'ятника (1933). Головним питанням дискусії було: чи можуть релігійні люди вшановувати Івана Франка як українського національного героя? Дискутанти поділилися на дві групи. Поділ, за деякими винятками, як напр. о. Гавриїл Костельник, корелювалися з поділом на окциденталістів (латинників, западників) та орієнталістів (візантиністів, восточників). Першу групу очолював єпископ Станіславівський вл. Григорій Хомишин. Її пресовим органом був часопис «Нова Зоря», редактором якого був Осип Назарук. Ця група виступала проти вшанування Івана Франка, підкреслюючи його згубний вплив на молодь та навіть ввважаючи його предтечею більшовизму. Другу групу, яку репрезентували часописи «Мета» та «Неділя», очолював митрополит Андрей Шептицький. На сторінках їхніх видань лунали заклики не боятися християнам вшановувати Івана Франка, підкреслювалася трансформація світоглядних (від соціалістичних до національних) та релігійних (від атеїстичних до християнських) поглядів Івана Франка.

Ця дискусія була не лише дискусією щодо вшанування Івана Франка, вона в ширшому контексті відображала дилеми розвитку Греко-Католицької Церкви, її модернізації та взаємин з національним рухом. Орієнталісти активно намагалися привнести національні чинники в життя ГКЦ, в той час як окциденталісти були консервативнішими, стриманіше ставилися до націоналізму та намагалися шукати порозуміння з польською владою.

⁹ Екзорта – релігійна наука для шкільної молоді.

¹⁰ Насправді теза Мар'яна Колодія про ненависть священників до Івана Франка та його творчості є дещо тенденційна та перебільшена. Були такі священники, що виступали проти Івана Франка, так і такі, що його підтримували. В Івана Франка було друзі серед священників, зокрема: о. Михайло Зубрицький, о. Остап Нижанківський, о. Богдар Кирчів, о. Олексій Волянський, о. Іван Чапельський, о. Омелян Глібовицький, о. Іван Кузів, о. Іван Попель та ін. Іван Франко активно переписувався з ними, гостював у них та мав з ними спільні справи: збирання етнографічного матеріалу, історично-церковних рукописів, видавничі справи. Були й такі, що заради дружби з Іваном Франком готові були йти на певні жертви або допомагали йому, ризикуючи поплатитися за

- це. о. Остап Нижанківський поплатився за підтримку Івана Франка на виборах і був переведений у бідне село. о. Олекса Волянський отримав догану від єпископа. Ба більше, на Нобелівську премію Івана Франка пробував висунути саме священник – о. д-р. Йосип Застирець.
- 11 Михайло Павлик (1853–1915) – український політичний та громадський діяч, письменник, публіцист. Співтворець РУРП. Соратник та приятель Івана Франка, з яким, попри дружбу, часто виникали суперечки та навіть сварки.
 - 12 Тепер вул. Гуцульська.
 - 13 Мирослав Січинський (1887–1979) – український студент, що 12 квітня 1908 року здійснив резонансне вбивство намісника Галичини графа Анджее Потоцького на знак помсти за кривди, заподіяні українцям.
 - 14 Сидір Твердохліб (1886–1922) – український поет і перекладач, громадсько-політичний діяч. Член літературного угруповання «Молода муза». Один з лідерів Української хліборобської партії. Вбитий членами УВО в 1922 році через відмову бойкотувати вибори до сейму.
 - 15 Зигмунт (Жигмонт) Курчинський (1886–1953) – польський скульптор, графік. Створював статуї, рельєфи для будинків, проекти пам'ятників і надгробків, побутові, релігійні, алегоричні композиції, погруддя, плакетки, медальйони. Оздобив значну кількість львівських будинків (1908–1914). Окремі його роботи зберігаються в Львівській галереї мистецтв та Львівському історичному музеї.
 - 16 Фриз'єр (пол. Fryzjer) – перукар.
 - 17 Тепер вул. Степана Руданського.
 - 18 Ян Каспрович (1860–1926) – польський поет, публіцист, професор і ректор Львівського університету (1921–22). Хрещений батько найстаршого сина Івана Франка – Андрія.
 - 19 Сучасний проспект Тараса Шевченка.
 - 20 У ред. 3 додані ще думки Івана Франка про те, що зазнає поразки не тільки царський уряд, але й Німеччина і Австрія: «Висказав Іван Франко своє рішуче переконання, що провалиться цар разом зі своєю армією, що розлетиться Австрія і що стратить сили Німеччина на довгі літа, що дві німецькі держави (австрійська як сама Австрія) не можуть в Європі існувати».
 - 21 Тепер вул. Миколи Вороного.
 - 22 Тепер вул. Івана Франка.
 - 23 Термін «овочі» в даному випадку є калькою з польської «owose» і означає «фрукти».
 - 24 Заглада (пол. Zagłada) – знищення.
 - 25 Оглада – добрі манери, вишколена поведінка.
 - 26 У ред. 3 додано: «Але і проти Франца Йосифа і Вільгельма також треба йти! Хто інакше думає, той зле думає. Біда ось в цьому: ми українці маємо трьох «приятелів»: царя, цісаря й імператора – це забагато».

- ²⁷ У ред. 3 відсутнє це речення, натомість додані антинімецькі настрої: «Ось біда: я бачу: українці в Галичині полюбили на смерть Австрію й її союзницю Німеччину. Тому мушу взятися ревно за діло, хоч сил якось мало». Порівнюючи ред. 1 і 2 з ред. 3, помітно, що в останній додані антинімецькі настрої, опущені в перших двох. Автор приписує Франкові різні (дещо навіть протилежні) настрої щодо Німеччини та Австрії в різних редакціях. З чого можна зробити висновок, що принаймні в одній з редакцій, деякі фрази є свідомо чи несвідомо змінені. Припускаємо, що антинімецькі настрої додані самим Мар'яном Колодієм, можливо на догоду радянській владі. Відповідно ред. 1 і 2 можна розглядати як більш правдоподібні щодо певних позицій Івана Франка стосовно I Світової війни та українського питання.
- ²⁸ Теза про наближення «селян до робітників» повторює радянський дискурс, оскільки радянська влада мала проблеми з селянами. Ця фраза навряд чи могла бути сказана старшим Іваном Франком. Вже у зрілому віці він перейшов від соціалістичного світосприйняття, де світ ділиться на класи, між якими ведеться боротьба, до національного світосприйняття, в якому важливою є кожна верства. Квінтесенцією цього переходу можна вважати цитату Івана Франка з відкритого листа до Михайла Павлика: «Я не знаю, може Вам дуже еретичною і нерадикальною видається думка, що у нас може бути покривдженим не тільки робітник, не тільки хлоп, не тільки ремісник, але також піп, урядник, купець, і навіть жандарм» [Лист др. Івана Франка // Громадський голос. Львів, 1900. Чис. 3–4. Від 1 і 15. II. С. 23].
- ²⁹ Погляди Івана Франка на роль галицького духовенства теж були доволі різними в різний період, в залежності від певної політичної ситуації. У статтях «Що се за інтелігенція – галицькі попи?» (1879), «Що думає народ про уступившого митрополита Осипа Сембратовича?» (1882), «Попи і економічне положіння українського народу в Галичині» (1883) Франко критикував священників, їхній стиль життя та наживання на селянах. Втім згодом у дискусіях щодо впровадження celibату серед греко-католицьких священників, яка відбувалася в 1892-1893 роках Іван Франко у статтях «Nowy kulturkampf» (1892) та «Наше попівство і цивілізація» (1893) висловився проти celibату і позитивно відгукнувся про роль священників у розвитку освіти і громадського життя галицьких українців. Потім у статті «Радикали і попи» (1898) Франко писав, що духовенство «признало радикалів своїми найгіршими ворогами і виповіло їм війну не на жите, а на смерть». І в ній вже Франко відкинув принцип «поганий мир кращий за добру війну», пишучи такі слова: «Коли радикали хочуть бути правдивою людською, хлопською, поступовою партією, то війна між ними і попівством мусить бути». Такі рішучі тези Франка можуть мати просте пояснення. Під час передвиборчої кампанії 1898 року в окремих повітах греко-католицьке духовенство намагалося активно протидіяти кандидатам від радикальної партії. Скоріш за все, саме це і розлютило Франка.
- ³⁰ Анна Павлик (1855–1928) – українська громадсько-політична діячка, письменниця, представниця жіночого руху, учасниця соціалістичного руху, двічі ув'язнена за політичні переконання. Сестра соратника Івана Франка Михайла Павлика.

³¹ Мар'ян Колодій перебільшує несприйняття митрополита Андрея Шептицького Іваном Франком. Очевидно, між ними були розбіжності у поглядах, втім інші джерела не вказують на відверто негативне ставлення Франка до цього ієрарха ГКЦ. Попри певну критику, в рецензії «Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм» [Франко І. Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм. Уваги над пастирським посланієм митроп. А. Шептицького «О kwestії соціальной» // Літературно-науковий вісник. Львів, 1904. Т. 28., Кн. 10. С. 1–23], Франко похвалив митрополита Шептицького за його стиль: за народну мову (а не церковно-слов'янську), за простоту, за відсутність абстрактності, за влучність прикладів, за європейськість мислення.

Дуже тепло згадує про митрополита Андрея Шептицького донька Івана Франка Анна, яка розповіла про особистий візит ієрарха до їхнього дому [Франко-Ключко А. Іван Франко та його родина. Спомини. Торонто: Ліга визволення України, 1956].

Також поет підтримав створення Національного музею. Іларіон Свенціцький згадував його серед списку людей, які «до розвитку Музея причинилися значнішими дарами» [Свенціцький І. Огляд розвою «Національного Музею» // Діло. Львів, 1913. 13 н. ст. грудня (30 ст. ст. падолиста). Чис. 278. С. 7–8]. Під час відкриття музею Іван Франко був теж присутній, і це є ще одним задокументованим свідченням його зустрічі з митрополитом Андреем. Через кілька днів 18 грудня 1913 р. кураторія музею на своєму бланку за підписами президента – отця митрата Андрія Білецького та секретаря – ректора Львівської духовної семінарії д-ра Йосифа Боцяна надіслала Франкові, як і кожному іншому високодостойному учасникові урочистості, офіційний персональний лист із подякою: «Куратория Національного Музея у Львові складає отсим В[исоко] П[оважаному] Др. Іванови Франкови щиру подяку за ласкаву участь в святочнім отвореню Музея і просить о прихильний співуділ в працях Музея. У Львові 18 грудня 1913 р. Президент Кураторії А. Білецький Секретар Др. О. Боцян» [Іл. Ф. 3. Од. зб. 1632. С. 657].

Іван Франко подарував митрополиту Андрею видання «Адам Міцкевич «Wielka utrata». На книзі був вивидений напис: «con amplissimi e fecondissimi gratulazioni» (лат. «з найповнішими і найпліднішими побажаннями»). Імовірно, поет подарував цю книгу саме під час відкриття Національного музею. У відповідь на цей подарунок митрополит Шептицький витягнув свою візитну картку, на якій і написав подяку за книгу: «О. Андрей Шептицькій цілим серцем дякує за так цінну і интересну книжку і за пам'ять».

З цього можемо зробити висновок, що теза про несприйняття Іваном Франком митрополита Андрея Шептицького, є перебільшена М. Колодієм, і написана або через його власне несприйняття Шептицького, або через бажання догодити радянській владі та її дискурсові, що намагався дискредитувати верховного ієрарха ГКЦ. Втім вважати, що Іван Франко був великим симпатиком митрополита Андрея Шептицького було б теж перебільшенням. Багато хто з українців спершу сприймав митрополита Андрея, як «троянського коня», якого запустили поляки в українській табір. Лише поступово Андрей Шептицький долав ці упередження і, зрештою, ввійшов в історію, як один

з найбільш діяльних очільників ГКЦ та отримав неофіційне звання етнарха українського народу.

- ³² Рід Бадені був споріднений з Фредрами – родом матері Андрея Шептицького Софії. Рідний брат Софії, Ян Александр Фредро був одружений з Марією Мієрувною (Mięrowna), котра була племінницею Цецилії Бадені, матір'ю Станіслава та Казимира Бадені. З останнім Іван Франко мав конфлікт через те, що той завадив йому очолити кафедру руської словесності Львівського університету.

Щодо контактів Митрополита Андрея Шептицького з Казимиром та Станіславом Бадені науковий редактор консультувався з Ліліаною Гентош – однією з кращих дослідниць митрополита Андрея. Вона розповіла, що Андрей Шептицький дуже добре був знайомий з родиною Бадені і перетинався на родинних урочистостях. Батько митрополита Ян Шептицький і брат Казимир Шептицький в своїй політичній і суспільній діяльності орієнтувалися на ту саму партійну групу, що й Бадені – Stronnictwo prawicy narowodej (пол. Партія національної прависи). Станіслав Бадені бував у помешканні Шептицьких в Кракові, коли молоді Шептицькі там навчалися. Контактували з молодих років, хоч не дуже інтенсивно. Між митрополитом Андреем Шептицьким та Казимиром Бадені, як пояснила Ліліана Гентош, не було особистих конфліктів, однак, в Галицькому сеймі вони інколи могли мати інші позиції.

- ³³ Ще один радянський ідеологічний штамп. 58-річний Франко навряд чи міг би сказати, що він захоплюється «Капіталом» Маркса та героями-революціонерами, які проливають кров. Радше навпаки – він мав досить таки критичне ставлення до марксизму. Навіть юний Франко, який ще не надто критично осмислював ідеї Карла Маркса, вже тоді не схвалював марксистську ідею революції – як збройного повстання пролетаріату проти пануючого класу. Він розумів революцію як зміни через поступове зростання освіченості народу та зростання його громадянської свідомості, відтак мали би наступити зміни в політичній, соціальній та економічній сферах людського життя. Найбільш показовою є його цитата з його ранньої праці «Що таке соціалізм?»: «Соціалістична пропаганда має на меті не раптове проведення реформи, а, власне, розумне, продумане і якнайдосконаліше її впровадження. Одночасно хоче вона шляхом підготовки й освіти народу запобігти страшному, кривавому вибухові, який через зростаючий утиск, злидні й збільшення кількості пролетаріату був би невідворотним і для всієї народної освіти, для всього поступу дуже шкідливим» [Т. 45. С. 3]. Іван Франко критикував марксистський варіант соціалізму у таких працях як «Соціалізм і соціал-демократизм» (1897), рецензії на працю А. Фаресова «Народники і марксисты» (1899), «Що таке поступ?» (1903), «До історії соціалістичного руху» (1904). Франко, зокрема, вважав, що соціал-демократизм, що опирається на марксистській теорії приведе не до визволення, а, в кращому випадку, стане на заваді прогресу, або, в гіршому – приведе до ще важчої форми поневолення, стане поліційною державою» [Т. 45. С. 341–342]. Політичний аналіз Франка виявився пророчим і реалізувався у формі державної диктатури в СРСР та деяких інших комуністичних режимах.

- ³⁴ Загалом увесь пасаж звучить дуже не правдоподібно до поглядів Івана Франка, і скоріше відображає радянський дискурс, зокрема, якщо йдеться про такі фрази як «націоналісти-шовіністи», «очищення соціалізму» та інші подібні фрази. Іван Франко виступав проти всіякого роду ідеологічного догматизму, зокрема й соціалістичного, тому навряд чи міг говорити про «очищення соціалізму» чи про «непокликаних [до соціалізму] людців». Догматичний тип мислення скоріше можна приписати Михайлові Павлику, який чітко дотримувався лінії, що її пропагував Михайло Драгоманов. Натомість Іван Франко любляв дискутувати з ними обома.
- ³⁵ Тепер вул. Михайла Грушевського.
- ³⁶ Тепер частина вул. Івана Франка.
- ³⁷ Тепер вул. Ярославенка та частина вул. Івана Франка.
- ³⁸ Тепер вул. Миколи Вороного.
- ³⁹ Покій (*пол.* Pokój) – кімната. Партеровий від слова «партер» – в європейських мовах «партер» позначає перший поверх.
- ⁴⁰ Кость Сроковський (1978–1935) – польський публіцист, політичний діяч ліберально-демократичного напрямку. Мав українське походження.
- ⁴¹ За європейською традицією партером називали перший поверх, відповідно першим поверхом називали те, що в нас називається другим поверхом. Саме тому Мар'ян Колодій пише про перший поверх як про поверх, що знаходиться «на горі». На цьому поверсі знаходилася спальня дружини Івана Франка Ольги по смерті поета.
- ⁴² Фідій – давньогрецький скульптор V століття до н.е. Один з найвизначніших майстрів епохи високої класики.
- ⁴³ Колишня частина парку «Залізнi води» – названа на честь краківського лікаря Генрика Йордана, який у 1888 році започаткував такі парки для ігор, забав, занять спортом та патріотичного виховання молоді. Втім, з 1928 року на відведеній під парк території між вулицями Цешинською (тепер Тернопільська) та Св. Софії (тепер Ярославенка) розпочалося будівництво вілл у стилі функціоналізму.
- ⁴⁴ «а ти, молодий чоловіче, як хочеш, то не дивися на мене і клякай; моя совість до тебе говорить: остаточно – це дуже гарний звичай....» – Слід зауважити, що в ред. з цей уривок пропущений.
- ⁴⁵ Ймовірно автор мав на увазі «дресура», тобто «дресування».
- ⁴⁶ Трабант (*нім.* Trabant) – супутник.
- ⁴⁷ Цей абзац теж виглядає не вельми правдоподібним. Іван Франко навіть під час свого захоплення соціалізмом, мав доволі толерантне ставлення до молитовних практик. Існує чимало свідчень, що він брав участь у Літургіях, знав тексти Богослужінь напам'ять та навіть ходив на хори співати. Про це є згадки в численних спогадах, зокрема Василя Левицького, Дарії Глібовицької, о. Олексія Волянського, Петра Зубрицького, Богдана Лепкого та ін. В одній з його найвідоміших статей на тему релігії, а саме «Радикали і релігія»,

І. Франко виступав не стільки проти релігії як такої, скільки до маніпуляцій нею з боку деяких священників та перетворення релігії в певний вид ідеології. На його думку, священники насаджують селянам бачення світу, як арени боротьби доброго бога і поганого бога, намагаються синкретизувати християнство з язичництвом, бо більше уваги приділяють всляким демонам, злим духам і різним іншим народним забобонам, ніж вченню про Бога. Мислитель, фактично, закидав галицькому духовенству те, що воно використовує страх перед Божою карою чи перед злими силами, як інструмент, щоб затягувати людей до Церкви. Натомість правдива християнська віра мала би ґрунтуватися не на страху, а на любові до Творця. Він також наголошував, що релігія є не тільки вірою, але й любов'ю до добра та справедливості, а також втіленням цих принципів на практиці [Т. 45. С. 268–271]. Звісно, його релігійність не вміщається в традиційні рамки християнської релігії, але вона явно не зводиться до примітивного атеїзму радянського ґатунку, як це подано у спогадах Мар'яна Колодія. Найвлучніше, релігійні погляди Івана Франка передає фраза, що її згадує Зоня Монджейовська-Гончарова: «Я вірив і вірую в Бога не так як всі: «я вірив і вірую в Бога не так, як всі. Ой, люди, ви мене не розумієте, й це мене найбільше болить!» [Монджейовська-Гончарова З. Спогад про Івана Франка // Спогади про І. Франка. С. 780].

- 48 У ред. З автор подає, що Іван Франко сказав інші слова: «Тепер воєнне право – а до війни тюремне право, нагайка, хліб і сало. Тимчасом ходім до дому».
- 49 Твердження про «зміни деяких моїх переконань» виглядає підозрілою. Не має певності, чи бува автор спогадів навмисно не ввів це твердження, щоб виправдати деякі розбіжності, які очевидно виникнуть, коли дослідники звірятимуть ці спогади з іншими джерелами, зокрема написаними самим Іваном Франком.
- 50 Карло Бандрівський (1855–1931) – український правник, доктор юридичних наук, громадський діяч. Товариш Івана Франка. Опікувався поетом, коли той був хворий в останні роки його життя.
- 51 Скоріш за все, Іван Франко іронізує з того, що Михайло Павлик часто не погоджувався з ним і вони чимало дискутували.
- 52 Навряд чи Іван Франко міг говорити про Мар'яна Колодія, вживаючи патронім. В тогочасній Галичині вживання патронімів не було поширеним. У листі до літературознавця Володимира Перетца, Іван Франко писав «але у нас <...> обертання отчеству не вживається» [Т. 53. С. 222]. У своєму листуванні Франко не використовує патронімів. Патроніми стали вкорінюватися в Галичині з приходом радянської влади, яка й насадила звичні для російськомовного середовища патроніми.
- 53 Дідоліч і Прпіч – винарня, що знаходилась на вул. Чарнецького 3 (тепер вул. Володимира Винниченка, 3). Хорвати Дідоліч і Прпіч продавали вина із Далмації.
- 54 Міокардит – запальне захворювання серцевого м'язу інфекційної, інфекційно-алергічної або інфекційно-токсичної природи, здебільшого пов'язане з імунними зсувами.

- ⁵⁵ Мандарини (*порт.* міністр, чиновник) – запроваджене португальцями найменування чиновників в імперському Китаї. Від цього поняття утворилося західне позначення найбільш поширеного діалекту китайської мови – мандаринського.
- ⁵⁶ *Яп.* мікадо – «високі ворота» – титул, який вживали до імператора Японії. Титул позначав не тільки монарха, але міг позначати також його дім, двір та державу.
- ⁵⁷ *Пол.* wysiewki – висівки.
- ⁵⁸ Слово «царські» в рукописі додано. Можливо, щоб не вказувати на росіян в цілому, оскільки радянська влада підтримувала дискурс українсько-російської дружби народів.
- ⁵⁹ Вільгельм II (1859–1941) – останній німецький імператор та прусський король (1888–1918). Представник династії Гогенцоллернів.
- ⁶⁰ Юзеф Пілсудський (1867–1935) – польський політик і державний діяч, один з співзасновників Польської соціалістичної партії, брав участь у I світовій війні та боротьбі за незалежність Польщі.
- ⁶¹ Січ – спортивно-пожежно-руханкове товариство, що діяло на західних землях України та еміграції в першій половині XX століття. З початком I Світової війни «Січ» стала базою для створення військового українського формування – Легіону Українських Січових Стрільців, що спершу було військовою одиницею в складі австро-угорського війська, а згодом брало участь у війні за незалежність української держави.
- ⁶² Мається на увазі не «город» в сучасному розумінні цього слова, а сад. У польській мові слово «ogród» (сад) звучить подібно до українського «город».
- ⁶³ У ред. 3 «дев'ята» виправлено на «десята».
- ⁶⁴ Кирило Трильовський (1864–1941) – український правник, політик, культурно-освітній діяч, публіцист, депутат до Віденського парламенту, посол Галицького сейму, член РУРП (пізніше УРП) та УСРП.
- ⁶⁵ Генрик Бігеляйзен (1855–1934) – польський етнограф і літературознавець німецько-єврейського походження. Дослідник доби романтизму. Багато уваги приділяв українським етнографічним матеріалам. Товариш Івана Франка.
- ⁶⁶ *Лат.* nominativus – називний відмінок, genetivus – родовий відмінок.
- ⁶⁷ Популярна на той час марка мила, що вироблялося в Богемії підприємцем Йоганом Шіхтом.
- ⁶⁸ Церква Успіння Пресвятої Богородиці – на той час знаходилася під юрисдикцією Греко-Католицької Церкви.
- ⁶⁹ Василь Давидяк (1850–1922) – священник ГКЦ, москвофіл. Всередині 1870-х років Іван Франко товаришував з тодішнім семінаристом Василем Давидяком, який був членом студентського товариства «Академіческий кружок» і співробітником журналу «Друг». Згодом їхні приятельські взаємини припинилися, найімовірніше, через політичні розбіжності.
- ⁷⁰ Райдати – «довго розмовляти» (*діал.*).
- ⁷¹ Брадрура або братрура – «духовка» (*діал.*).

- ⁷² Ернест Теодор Брайтер (1865–1935) – публіцист, політик, діяч ЗУНР, соціаліст.
- ⁷³ Микола Ганкевич (1869–1931) – політик, профспілковий діяч, ідеолог австромарксизм, член УСДП.
- ⁷⁴ Герман Діаманд (1869–1931) – польський правник, політик, член Польської соціалістичної партії.
- ⁷⁵ Ігнацій Дашинський (1866–1935) – польський публіцист, політик, громадський діяч, голова Польської соціал-демократичної партії.
- ⁷⁶ Юзеф Гудец (1863–1915) – польський політик, член Польської соціал-демократичної партії, член профспілкового рух галицьких друкарів.
- ⁷⁷ Семен Вітик (1876–1937) – український політик, профспілковий діяч, член РУРП, співзасновник УСДП, посол до австрійського парламенту (1907–1918), член КП (б) У (з 1925 року).
- ⁷⁸ Михайло Тупись (1870–1913) – священник ГКЦ, целєбс, рукоположений у 1893 році. Член товариств св. Ап. Павла, «Просвіта», «Руслан», «Шкільна Поміч», «Педагогічна школа ім. М. Шашкевича». Довгий час служив у соборі св. Юра, 1895–1897 роках – префект захристії, відтак перший сотрудник, з 1906 року зайняв місце першого проповідника святоюрської парафії.
- ⁷⁹ Іван Редкевич (1856–?) – священник ГКЦ, рукоположений у 1880 році, вдівець. До призначення у Львів був парохом у селі Заруддя Зборівського деканату. У 1892–1905 року займав посаду першого проповідника в парафії при соборі св. Юра. З 1894 роках – професор катехитики і методики у Львівському університеті. Член товариств св. Ап. Павла, «Просвіта», «Руслан», «Шкільна Поміч», «Педагогічна школа ім. М. Шашкевича», Львівської комісії священницького вдовичо-сирітського фонду (касир), ремісничого товариства «Зоря», товариства залізничників.
- ⁸⁰ Олександр Мудрик (1850–1908) – священник ГКЦ, рукоположений у 1874 році. До призначення у Львів, був парохом у селі Баківці Бібрського деканату. З 1894 року – перший архікатедральний вікарій при соборі св. Юра. З 1895 року і аж до смерті – обіймав посаду сповідника. Входив до товариства св. Ап. Павла.
- ⁸¹ Назвиско (*пол. nazwisko*) – прізвище.
- ⁸² Як зазначала дослідниця Андрея Шептицького Ліліана Гентош у приватному листуванні з автором наукових коментарів, митрополит Андрей дійсно віддавав перевагу словосполученням «наш народ», «наші люди», «наші вірні» в пастирських посланнях та в публічних промовах. Як приклад, його промова на відкритті Національного музею (1913). Він дуже рідко вживав «український» до Першої світової війни, а частіше вживав «руський», «русини». Основна причина, на думку Ліліани Гентош, це не брак патріотизму або нерозуміння етнічної приналежності своєї пастви. Це була обережність, викликана небажанням антагонізувати якусь частину вірних, котрі були поділені на великі табори – тих, що вважали себе русинами та тих, що вважали себе українцями. Про еволюцію поглядів митрополита Андрея Шептицького детальніше див.: *Гентош Л.* Митрополит Андрея Шептицький 1923–1939. // Випробування ідеалів. Львів, 2015.

- ⁸³ У німецьких і австрійських монархічних державах – придворний радник.
- ⁸⁴ Тут помітне упереджене ставлення Мар'яна Колодія до постаті митрополита Андрея Шептицького. Насправді, цей ієрарх активно цікавився соціальним становищем своїх парафіян, про що свідчать, як його послання, так і його дії. Серед його соціальних послань варто згадати передовсім «О квестії соціальної» (1904) – перше соціально-орієнтоване послання в ГКЦ, а також послання «До моїх любих гуцулів» (1901). Свої слова митрополит підтверджував діями, дбаючи про соціально-незахищені верстви населення, піклуючись про сиріт, вдів, даючи стипендії талановитій студентській молоді, підтримуючи науковців, митців та підприємців, навчаючи українців кооперації та основ ведення. Тому теза про те, що митрополит не цікавився побутом парафіян – невиправдана.
- ⁸⁵ Відомий польський шляхетсько-магнатський рід гербу Лебідь. Невідомо, в кого саме з графинь Дунін-Борковських служив батько Мар'яна Колодія.
- ⁸⁶ Польський шляхетський рід гербу Бонча.
- ⁸⁷ Арнульф Вільгельм Ігнатій Навратіль (1853–1935) – польський хімік чеського походження, промисловий інспектор в Галичині та Буковині.
- ⁸⁸ Невідомо про якого Сроковського йде мова, можливо про Теофіла Сроковського або його брата Костя Сроковського, про яких згадувалося раніше.
- ⁸⁹ Мирон Вахнянин (роки нар. і см. невідомі) – медик, викладач українського університету у Львові, автор наукових праць галузі медицини.
- ⁹⁰ Ці слова Франкові, що їх наводить автор прямо суперечать словам, висловленим кількома рядками вище, що Шептицький показав себе боягузом. Чи міг Франко в одній і тій самій промові суперечити собі? Чи можливо це теж вставка Колодія. Варто пам'ятати, що на момент написання спогадів, митрополит Андрей Шептицький ще живий, а радянська влада ще не утвердилася у Львові, тому була зацікавлена у будь-яких заходах його дискредитації, в тому числі, не гребуючи використанням авторитету особи Івана Франка.
- ⁹¹ Слово «сто» в рукописі дописане зверху іншим кольором.
- ⁹² Володимир Дудикевич (1861–1922) – громадський та політичний діяч, один із лідерів галицьких москвофілів. Під час рос. Окупації Галичини (1914–16) очолював «Русский народный совет».
- ⁹³ Євлогій (у миру – Василь Георгієвський, 1868–1946) – на момент I Світової війни – архієпископ Волинський і Житомирський. У 1919 році емігрував з Росії, управляв російськими церквами в Західній Європі. Внаслідок конфлікту з вищим керівництвом в 1930 році перейшов під юрисдикцію Константинопольського патріархату. В 1945 році повернувся до РПЦ та став екзархом російських приходів у Західній Європі.
- ⁹⁴ Георгій Бобринський (1863–1928) – російський державний діяч, граф, генерал-ад'ютант. У 1914–1915 роках очолював Галицько-Волинське генерал-губернаторство. Керована ним російська окупаційна адміністрація проводила відверту антиукраїнську політику, за власним зізнанням, його завданням було надання захопленим землям «російського характеру» і викорінення «мазепинства».

- ⁹⁵ Йдеться про те, що митрополит Андрей Шептицький критикував Мирослава Січинського за вбивство графа Анджеея Потоцького.
- ⁹⁶ Йдеться про промову Кирила Трильовського в Австрійському парламенті, яку він виголосив 22 травня 1908 року, а згодом видав як окрему брошуру: К. Трильовський. Потоцький, Січинський, Шептицький. (Промова посла доктора Трильовського, виголошена в Раді державній 22 мая 1908 року. Коломия, 1908). В ній К. Трильовський різко критикує митрополита Андрея Шептицького за те, що той засудив вбивство графа Анджеея Потоцького, здійснене Мирославом Січинським. Автор називає ієрарха Конрадом Валенродом (персонаж однойменного твору А. Міцкевича, який йде у ворожий табір, втирається у довіру, щоб знищити ворогів зсередини).
- ⁹⁷ У ред. З Іван Франко питає Мар'яна Колодія, яка його думка про проповідь Шептицького, і той відповідає приблизно тими ж самими словами, що й батькам у попередньому розділі.
- ⁹⁸ У ред. З Іван Франко закінчує розмову з Мар'яном Колодієм словами: «І самого Шептицького знищити, але тут серед нас, а не там далеко в Росії; ми йому самі далиби раду».

Ihor MEDVID

AN IDEOLOGY OF MEMOIRS:

IS IT WORTH PUBLISHING MEMORIES OF MARIAN KOLODIY?

The author analyses memoirs by Marian Kolodiy, the last secretary of Ivan Franko. An attempt has been made to deconstruct ideological episodes from memories with several examples. The author also argues why, despite the ideology of these memoirs, they should be published. Marian Kolodiy memoirs are published in the full version for the first time.

Key words: memoirs, ideology, Ivan Franko, Marian Kolodiy, worldview.

Іванна МІЛІЯНЧУК

УДК 821.161.2-941.Франко

СПОМИНИ З ДІТОЧИХ ЛІТ

Уперше публікуються спомини правнучки Івана Франка по синові Петру, Іванни Міліянчук, у яких вона розповідає про своє дитинство, що минуло під дбайливою опікою її баби Ольги Франко з Білевичів. Ці спомини – важливе джерело до вивчення життєпису знаної галицької кулінарки Ольги Франко.

Ключові слова ● Ольга-Марія Франко з Білевичів, родина Франків, кулінарія, виховання.

Від малої я любила розглядати різні плями, чи то хмари, чи на плитках, чи на бабиному оригінальному креденсі з горіхового дерева.

Я завжди щось бачила: звірів, дерева чи якісь страшні створіння, як на бабиному креденсі. Кликкала когось і показувала, але всі бачили щось інше або взагалі нічого. Так і життя, яке ми переживаємо, кожен переживає і бачить інакше, тому і спогади мої, напевне, будуть кардинально відрізнятись від спогадів моїх двоюрідних сестер і братів.

1978 року до мене досить пізно подзвонила баба, мала сумний голос, мабуть, плакала, попросила прийти зранку і завести в онкодиспансер на Броневій. Баба погано бачила. Там лікувалася тета Ася (Іванна Франко, молодша донька баби). Вона помирає, може, і до ранку не доживе.

Я любила тету Асю, вона була моєю хресною мамою. Це була добра, скромна і розумна жінка. Мала п'ятеро дітей, але ніколи не хвалилася цим, ніколи сама не говорила, що вона багатодітна мама, тому що це були її дорогі діти, яких вона любила. Коли хтось питав, чи це всі Ваші, вона сміючись говорила, що так. Ніколи не брала ніякої допомоги на дітей, бо вона була гордою і казала, що не жебрачка.

Дуже любила в'язати на дротах, майже всі речі мала власної роботи, чи блюзки ажурні з ірису, чи теплі светри. Говорила, що в'язання заспокоює її. Навчила і всіх нас в'язати. З Надею було важче, вона була лівша, але тета Ася попросила свою співробітницю, теж лівшу, і вона допомогла навчити Надю.

Любила читати, ходити в мандри по Карпатах, завжди була любимицею товариства.

Ранком, коли ми приїхали в лікарню, тета була мертва. Баба пестила її волосся і плакала, це була страшна втрата для баби. Тету Асю вона дуже любила і жила тільки для неї і її дітей.

Ця сильна, строга, вольова жінка змінювалася, вона якось відразу стала стара, змучена і не та баба, яку я тільки що привела в лікарню.

Баба, Ольга Білевич, народилася у селі Вирові, Кам'янка- Струминського повіту 23.07.1896 в родині пароха Теодора Білевича (1858–17.10.1914) і Ольги Базилевич (1862–30.08.1958), закінчила приватну гімназію. 4 лютого 1919 року одружилася з Петром Франком. В 1920 року виїхала до Відня, де закінчила куховарські курси, і видала низку куховарських книжок. Добре знала німецьку і польську мови, багато читала, була доброю тенісисткою, отримувала нагороди на змаганнях.

Завжди наша баба була для мене і, думаю, для всіх гарною, високою, дуже акуратною жінкою. Відколи пам'ятаю, мала сиве – зовсім біле волосся, гарно зачесане. Ніколи я не бачила її у шляфроці чи капцях. Коли ми вставали, вона була гарно вбрана і зачесана. Баба рідко усміхалася, а ще рідше сміялася і це був тихий, короткий сміх.

Баба не любила пестливі слова, це теж передалося нам. Коли брала когось з дітей на руки, тулила до себе, але не сюсюкала, не любила коли хтось говорив «бабуня» чи «бабуся», казала: «Я – баба».

В хаті баба тримала ідеальну чистоту, правда, в цьому їй допомагала служниця Ганя. Якось так виходило, що служниці, які приходили до нас, називалися Ганя і коли прийшла нова, яка називалася Рузя, я була дуже здивована, бо думала, що Ганя – це означає служниця, і не може мати ім'я. Мова йде про гарну хату на Запорізькій, в яку ми переїхали зі Снопківської 1957 року. Я мала п'ять років, а Надя сім. Це був двоповерховий будинок з чудовим садом. Наша баба любила квіти, вона посадила з двох боків хвіртки іриси, вздовж паркана росли півонії, був чудовий бузок різних кольорів, посадила куш, який мав рожеві квіти. Мала дуже гарний смак, і всі клумби були гарно засаджені кольоровими квітами. Також було багато фруктових дерев, які були побілені і давали великі врожаї.

Баба була чудовою господинею, вона варила з цих фруктів: яблук, слив, вишень, – з усього, що було, різні мармоляди і конфітури. Решта, що було їй за багато, особливо аличу, роздавала сусідам. Мабуть, вся вулиця приходила за сливками. Яблука виставляла за паркан, щоб діти з інших хат не лазили до саду, коли захочуть яблук.

Відносила свіжозірвані яблука чи сливки, а також, щось зварене і спечене своїй мамі (Ользі Базилевич) і своєму братові вуйкові Олесеві (Олександрові Білевичу). Деколи брала мене з собою і я бачила, як вона дбайливо доглядає за своєю старенькою мамою.

Дуже любила пекти. На суботу і неділю завжди мало бути щось солодке, щоб, коли хтось прийде несподівано (мабуть, мала на увазі діда Петра, якого чекала до кінця життя), то, щоб мала чим почастувати.

Робила сама наливки, завжди мала вишняк і горіхівку. На вулицю Запорізьку, де ми мешкали, часто приходила до вуйка Мирона (Мирослава Галушцака) його

сестра – тета Сяня (Оксана Галушак) зі своїм чоловіком вуйком Ромком (Нестеровичем), який говорив, що його болить живіт (це був дуже веселий чоловік). На це баба тихо сміялась і йшла до себе на гору за горіхівкою.

Нас, дітей, на той час, було ще четверо. Моя мама з татом, Надя і я жили на другому поверсі – на горі, там теж була і бабина кімната.

Бабина кімната була дуже гарна, наші теж були гарні (дві кімнати), але мало було меблів, і не такі гарні.

По середині бабиної кімнати стояв овальний стіл, який розсувався на великий для якоїсь okazji, накритий гафтованою малою серветкою, і майже завжди, вазон з квітами, особливо, баба любила гладіюси. Коло стіни стояв креденс, оригінальної форми з горіхового дерева і мав цікаві розводи, я завжди там бачила якісь химери і боялась. На креденсі була вишита серветка, стояла фігурка жінки з кошиком, в який баба клала гудзики, які знаходила по хаті, і була велика глиняна ваза, роботи Павлини Цвілик. Ліжко, швейна машина і стільчик. Кімната була дуже сонячна, на підвіконниках було багато вазонів. У кімнаті була ідеальна чистота, щоб ми не заходили, двері баба закривала на ключ, але ключ з дверей не витягала.

На долині, тобто на першому поверсі, було дві кімнати, де жила тета Ася, вуйко Мирон, Люба і Петро, а потім решта дітей, і маленька кімната для служниці. Ще була велика тераса. Це, дійсно, був гарний будинок.

Четверо дітей зчиняли галас, і часто коли вуйко Мирон коли приходив з роботи, то просив нас іти до себе на гору. Для більшого спокою в хаті, нас, мене і Надю, записали в садок. Садок був біля художнього інституту. Ми йшли через парк «Залізні Води» у супроводі Гані, бабиної служниці. Я дуже боялась йти в садок і вила, як сирена, на цілий парк. Нас спинив міліціонер, який ішов нам на зустріч, він думав, що Ганя мене вкрала, тож ми мусіли вернутися до хати, щоб баба підтвердила, що ніхто мене не крав. Ганя відмовилася водити мене в садок, то я, майже завжди, залишалася в хаті. Надя, на відміну від мене, любила товариство дітей і ходила із задоволенням.

Недалеко від нашої хати у баби був город. Разом з Ганею вона вирощувала всяку городину. Коли я не йшла в садок, мене брали на город щось збирати, я дуже любила молодий горошок – звичайно, їсти, а не збирати. Назбиравши всякої городини, ми йшли до хати, і баба починала варити їсти, а це не було так просто, бо всім на долині треба було щось інше давати. Наприклад, зупа мала мати тільки тарі, а не інші складники. До грибової зупи тільки лазанки, це дрібні квадратики, які вона вирізала з тіста, до росолу – дрібний макарон, тісто зроблене на самих жовтках, нам тоді перепадали ніци, які баба пекла з білків, до помідорової – кладені кльоски на манці. До борщу варила два види фасолі, бо тета Ася їла малу, а вуйко Мирон велику, для найменшої дитини перетирала зупку, готувала сік. Завжди пам'ятатала, хто і що любить. Варила тільки для долини. Нам варила мама. Правда, деколи ми їли на долині, але з нами баба не мала мороки, ми їли майже все.

Варила дуже добре, все гарно викладала в тарілки. Коли варила молоду картоплю, то купувала дрібненьку, підсмажувала її на маслі до гарного, золотистого кольору, до того давала шницельок і якусь ярину, могло бути – горошок з морквою, чи бурачки на гарячо. Теж мусіла знати, що кому і як подати, щоб догодити. Найбільше догоджала теті Асі, за неї дбала найбільше.

Крім того, що добре варила і багато на це тратила часу, дуже не любила, щоб їй допомагали. Служниця могла щось почистити, але варити – борони Боже! Мало бути так, як вона любить. Коли ми були більші, хотіли щось допомагати і заодно навчитися, ставали їй допомагати, але все було не так. Пробували допомогти наліпити пироги, їх треба було наліпити гору, але після першого «вухатого» пирога баба нас виганяла, пиріжки мали бути маленькі і зовсім без бережків, догодити їй було дуже тяжко.

Ну і, звичайно, любила пекти. Деколи навіть пекла малесенькі кексики для ляльок, коли в них були «уродини». Та й для дорослих пекла торти, любила цвібаковий з цитриновою масою, горіховий з кавовою, крухий з галяреткою порічковою власної роботи і горіховою масою. Торти не мали бути високі, бо це міщанство, говорила баба. Прикрашала дуже гарно, переважно один край, гарно викладала горішки, райські яблучка, смажені за власним переписом, мандаринки чи порічки. Усе це було дуже кольорове і гарне, а головне – оригінально прикрашене. Залежно від свят, пекла французькі тістечка з чудовим кремом. Такого доброго крему я більше ніколи не їла, він був особливий, а може, як кажуть мої діти, «голодне дитинство» давалося ознаки. Робила нугат з горіхами в сам раз, не пересушений і не рідкий, обов'язково білого кольору. Крухі пляцки з яблуками, чи крухий, политий чеколядою з горіхами. Дріжджове тісто, яке місила годину, було знамените. Пампухи – просто чудо! А паски чи просто булочки... Смакота!

На кожен день теж було солодке, але переважно медівники по середині з горіхом чи бішкоптики до чаю. Кексики були сховані на горі в її чудовому креденсі; нам, дітям, вона давала по кілька, самому брати було заборонено.

Всі свята були на горі в бабиній кімнаті.

Щоб закінчити з їдженням, бо вже стікаю слиною, додам ще таке. Баба розповідала, що дідові Петрові на уродини 28 червня пекла його улюблений торт (він любив солодке), який називався «Пень». Нам ніколи його не пекла, бо цей чудо-торт пеклося на валку, який крутився, і вогонь злегка рум'янив тісто, і зверху весь час підливалося тісто, щоб утворювалися «сучки». Готовий «Пень» знімали з валка, сучки змазувалися кремом і посипалися горіхами, а в середину робила крем з цукатами та горіхами.

Баба любила згадувати про діда Петра, а особливо, коли йшлося ніби до слова. Дідо любив каву і часто в місті пив зі студентками. Якось зайшла до нас баба (ми вже тоді давно жили в своїй хаті), а моя сестра Надя сиділа зла на свого хлопця, якого зустріла в кав'ярні з іншою дівчиною.

«Ой, Надю, – каже баба, – скільки разів, коли мій Петро пив з кимось каву, мені говорили:

– А молодим дівчатам подобається твій Петро, пив каву з студентками.

– Ха, – відповідала я, – та якби він нікому не подобався, то і мені теж би не подобався. Життя не є рожеве».

Часто я просила якісь переписи. Це виглядало так:

– Бабо, як пекти солені палички?

– Та дуже просто, даєш одну шухлю муки (у баби шухля для муки була велика), трохи сметани, маргарин, і місиш скоро.

Потім дзвонила:

– Ну як, вийшли?

Їсти можна, але не такі.

– А ти валкувала в одну сторону?

– Ні, ти ж не говорила.

– Так це всі знають.

Точного перепису майже ніколи не знала, було все на око, жменя чи шухля.

На дитячі уродини дітей нас запрошували на долину. Тато вчив нас робити подарунки своїми руками, це були гарні звірі на ялинку чи закладка до книжки. «Це не важливо, яка вартість подарунка, – говорив тато, – дарується в знак поваги, пам'яті до цієї людини, від щирого серця».

Десь в 1963 році тета Ася і мій тато, взявши всіх дітей (а їх тоді було п'ятеро у тети Асі) і мене, поїхали до Дори, коло Яремча. Ми там завжди відпочивали. Тато з братом Юрком і сестрою Марією жили окремо, а я захотіла бути разом з сестрами і братом. Тета Ася винайняла хату у такої господині Олени (до речі, у неї теж було багато дітей, найменшій десь було півтора рочку). Невдовзі до нас приїхала і наша баба.

Господиня Олена мала часті приступи епілепсії, мабуть, три, тільки за час нашого перебування, до того ж десь на днях або швидше, мала народжувати. Баба почула, що Олена впала і побігла до неї, вона була коло неї, допомагаючи чи, скоріше, пильнуючи. Олена зранку йшла в поле, баба просила далеко вже не ходити. Почувши плач в кімнаті Олени, баба побачила брудну дитину, яку в цей день Олена залишила в хаті, баба покупала дитину, попрапа пелюшки і вимила хату. Коли прийшла Олена, баба сказала, що дітей треба тримати в чистоті.

По сусідстві була вілла Ірени Вільде. Все «панство» разом ходило на прохід до лісничівки. Баба любила іти з пані Іреною, вони переважно згадували старі часи, баба була цікавою співрозмовницею. Говорила про різні події не тільки з пані Іреною, любила говорити з гуцулками, цікавилася їхнім життям.

Найбільше я любила бавитися з Любою, вона була на рік від мене старша, ми бавилися переважно ляльками, шили їм речі. Люба мала гарні забавки, гарних великих і малих ляльок, в нас з Надею було мало забавок, переважно зроблені татом. Він дуже гарно робив з паперу і сірникових пуделок лялькові

хатки і до них меблі. Надя більше любила рухливі ігри, тож часто я бавилася тільки з Любою. Одного разу ми вирішили зробити своїм «дітям», лялькам (у нас були малесенькі лялечки, які тета Ася привезла з Німеччини і подарувала одну мені). Св. Миколая. Ми пошили якісь речі, зробили маленькі подарунки і повкладали «дітей» спати. Моя «дитина» скоро збудилась і з криком почала все роздивлятися, а Любина перше помилася, поснідала, а тоді пішла дивитись забавки. Я дуже на неї злилась, бо не вірила, що так буває насправді. Як то було давно...

Пригадую різдвяні свята... На долині, де мешкала сім'я тети Асі, ялинку завжди приносили «ангелики». Під нею для чемних дітей завжди були маленькі подаруночки.

Ми теж були чемні, але нашу ялинку купував тато Богдан Сітницький (18.05.1914–29.01.1997), який став чоловіком мами і добрим татом для нас. Тато приніс дуже гарні прикраси на ялинку з вул. Радянської, де жили його сестри, і ми разом прикрашали ялинку. Як хто, а я з Надею дуже любили самі, без допомоги «ангеликів», прикрашати ялинку. Запах лісу наповнював хату. Може якась забавка (а були вони з тоненького скла) і випала з рук, і розбилася, але ніхто нас не сварив. Забавок було мало, тож тато зробив чудові з паперу, повісив цукерки, горішки, – і ялинка була дуже гарна.

Мій тато був дуже розумний, добрий і уважний до нас, любив і завжди вчив добра. Коли ми нарікали на щось, він все вмів нас потішити. Про ялинку на долині, жартував, що вуйко Мирон боїться, щоб діти не побили забавок, тому ялинку приносять «ангелики».

Моя мама, Віра Франко, старша донька нашої баби, народилася 31 січня 1923 року в селі Полонична Кам'яно-Буського р-ну, Львівської області. Це була гарна, розумна дитина, улюблениця свого тата Петра Франка. Моя мама теж дуже любила свого тата, завжди мала при собі його знимку і мала теплі і добрі про нього спогади. Була його доброю і вірною помічницею.

Коли 1941 року всі говорили дідові втікати, бо його арештують, він попросив свого брата Тараса Франка, заопікуватися моєю мамою. Дідо Тарас дотримав дану обіцянку і все життя допомагав мамі. Її арештували гестапівці в 1941 році. Вона була два роки у Відні, і власне, коли поверталася до Львова, була арештована і вивезена в найбільший німецький жіночий концтабір Равенсбрюк. Повернулася мама у травні 1945 року і в тому ж році була знову арештована і засуджена на 5 років у сибірський концтабір у Воркуті. Дідо Тарас писав листи до мами, підтримував її, шукав можливості звільнити якнайскоріше. 12 червня 1950 року у мами народилася донька Надя, маму перевели в Усть-Кан, Красноярського краю. 22 березня 1952 року народилася я – Іванка.

Наша баба і Тарас Франко висилали продуктові посилки. Це був часник, сало, цибуля, сухарі, може ще щось, але діти могли мало скористатися з цього. Моя старша сестра Надя голодувала, була дуже худа, анемічна. Я була дуже

мала, то, мабуть, виглядала краще. До Львова мама повернулася 27 листопада 1953 року.

На той час баба, тета Ася, вуйко Мирон, їх донька Люба і служниця Ганя, жили на вулиці Снопківській. Коли ми приїхали з Сибіру, баба взяла нас до себе в кімнату. Надя була завжди голодна, запах їжі, який йшов з кухні викликав у неї голод, вона бігла до кухні і з тарілки руками хапала щось з приготованого. Баба шкодувала Надю, але робила їй зауваження. У Наді була анемія, мама лікувала її настоем з алое, меду і кагору. Після повернення з Сибіру Надя дуже заїкалася і довгий час не могла вимовляти слово «три». Мама попросила піти в магазин, і купити триста грам масла. «Як я куплю, я ж не можу сказати т-т-триста», – жалілась Надя. «То скажи 299 г», – відповіла мама.

Надя, моя сестра, недавно померла (10 травня 2018 року). Коли я дізналася, що вона важко хвора, старалася більше часу бути з нею, щоб трохи розважити. Ми з Надею згадували дитячі роки, як стару історію, сміючись з того, але тоді нам смішно не було...

Десь в 1957 року ми переїхали в чудовий будинок по вул. Запорізькій, де народилася Оріся (Ірина Глинна). Кімнати на долині вже були гарно обставлені меблями, а на горі ще було пусто, не було меблів. Мій тато – а це був уже для нас тато, про кращого не можна було і мріяти, приніс від сестер трохи меблів, і якимось обставив хату.

Всі йшли на роботу. Ми бавилися піском, з якого варили лялькам їсти. Зробили тортик з піску, який прикрасили квітками, це був бенкет для ляльок. Начиння для ляльок ми принесли з долини, бо у нас не було, але ляльки ми мали свої. Це був справжній скарб. Подарував нам Петро Панч, він був великий шанувальник нашої мами, завжди вітав з уродинами, а на Новий рік вітав нас зі святом. Ось він і передав нам дві невеличкі «справжні» ляльки: личка у них були з порцеляни, і вони були дуже гарно вбрані. Ми їх частували пісковим обідом. Баба гукнула нас до хати, бо мала випустити Анітру, це була велика вівчарка, яку ми боялися. Ми швидко почали все збирати, висипати пісок з начиння, бо Анітра все гризла і товкла, і побігли, а ляльку... як я могла її забути? Анітра погризла мою ляльку. Я з горя і жалю дуже плакала...

Але, незважаючи на все, ми були щасливі, як уміють бути щасливими тільки діти. Тато все говорив, що люди добрі, що нас люблять. І це була правда. Колись вихідним днем була тільки неділя. Мама з татом ходили з нами в гості до родини, нас всі радо зустрічали, з нами любив бавитись тата брат Андрій, брав нас зимою на санки, літом – в кіно і на морозиво. Любила нас Кіх Марія Семенівна, директор музею, може тому, що мама щось розповідала, може тому, що сама все бачила, а може, тому, що знала діда Петра, а може – все разом. Дзвонила до баби і просила нас, мене і Надю (Любу чомусь баба не пускала, а Петро був ще малий), але просила власне, щоб прийшли ми. Вона любила з нами говорити,

розповідала казки, брала на конкурси малюнків чи дитячі свята. Завжди частувала нас і просила приходити в будь-який день.

Заходили в гості і до бабиного брата вуйка Олеся Білевича. Він теж нас любив, завжди дарував по одному металевому карбованцю на морозиво, а працював у природознавчому музеї, куди ми часто приходили дивитися на звірів. Були там живі черепахи в акваріумі, і нам вони дуже подобалися.

Теплоту і увагу завжди відчували від нашого тата. Він любив з нами бавитися, описував наше життя в домашньому журналі «Наша хата», колись думав бути журналістом, ще малим писав оповідання. Я дуже вдячна татові за всю щирість, любов і доброту. Він навчив мене любити людей, прощати і допомагати. Дякуючи йому, дитинство було веселе, а ті хмари, які пробігали над нами, він розганяв. Це був дійсно справжній Тато, щирий друг і добрий учитель.

Якось запросила нас до Підгірців родина Онуфрія Франка. Поїхали ми цілою родиною. На дворі був накритий великий стіл, Франки славляться любов'ю до ловлі риб, тож ні риби, ні раків не бракувало. Ми, поївши, побігли в сад, може від сильного сонця, а може від перевтоми, але дорогою я зімліла. Пані Ганя, мама Оксани Франко, дала нам жовтка, щоб нас підживити. Ми сіли терти гоґоль-моґоль. Тим часом винесла велике цебро з вареною картоплею в лущинні для свині. Запах, який ішов з цебра, був такий приємний, може десь знайомий з Сибіру. Залишивши на сходах жовтка, ми побігли за картоплею. Вона була дуже добра, смак з дитинства залишається на все життя. Побігли за другою, але пані Ганя вийшла, щоб випустити свиню, і ми з жалем дивились на цебро, а коли вибігла величезна свиня, то побігли на сходи, бо думали, що вона нас з'їсть.

Їздили з татом і мамою до Жовкви, де жила родина мого тата – Утриски; тета Нуся, троюрідна сестра тата, дуже гарно грала на фортепіано. Надя мала добрий слух, а ще – довгі пальці. Вона швидко вловила мелодію і почала грати. Була дуже рада і дякувала теті Нусі. Коли прийшов час прощатися, нам подарували кролика. Якийсь час він жив у пивниці, але одного дня щез. Зате на обід було добре м'ясо...

В 1959 році ми переїхали на свою нову 3-кімнатну квартиру по вул. Немировича-Данченка. Відтоді ми уже рідше бачилися з бабою.

Згадалося, що після похорону тети Асі, коли я вже жила зі своїм чоловіком Сяйком (Михайлом Міліянчуком) по вул. Коцюбинського, до мене на філіжанку чаю часто приходила баба. Смерть тети Асі її дуже підкосила. Баба тяжко переживала втрату дорогої доньки, яку дуже любила. Була зламана цією смертю. Тоді за горнятком чаю часто нарікала на самотність, кажучи, що в хаті повно людей, але кожен зайнятий собою. Сад, за яким пильнувала стільки років, почав заростати кропивою. Доглядати за садом і хатою у баби не було вже сили, та й служниці вже не було. Баба шкодувала, що все нищиться...

Померла баба 27 березня 1987 року, проживши 91 рік. Коли згадую бабу, яка всім вмiла догодити, була розумною і доброю порадицею, а ми на жаль, так мало розуміли її самотність і біль, який носила в серці все життя.

Мадрид, 2 вересня 2018 року

Ivanna MILIYANCHUK

MEMORIES FROM THE CHILDHOOD

The memoirs of Ivan Franko's great-granddaughter of Petro's son, Ivanna Miliyanchuk, are for the first time published. In the memoirs, she tells about her childhood, which passed under the careful care of her grandmother Olha Franko from Bilevych family. These memoirs are an important source for studying the biography of the famous Galician cook Olha Franko.

Key words: Olha-Mariya Franko from Bilevych family, Franko family, cooking, upbringing.